

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ
«ИСЛОМШУНОСЛИК» КАФЕДРАСИ**

САЙИДМУХТОР ОҚИЛОВ

КАЛОМ ИЛМИ (АҚОИД)

Ўқув қўлланма

“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2011

УДК: 297 (075)
86.38
О-98

Оқилов, Сайидмухтор.

Калом илми (Ақоид) : (ўқув қўлланма) /
С.Оқилов; масъул муҳаррир Д.Раҳимжонов;
ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент
ислом университети, Исломшунослик ка-
федраси. – Т.: “Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011. – 160 б.

ББК 86.38 я73

Мазкур ўқув қўлланма Тошкент ислом университети Диншунослик таълим йўналиши бакалавр талабалари ўқув режасига мувофиқ амалга оширилди. Ўқув қўлланмасидан жой олган маълумотлар жамиятда (кенг халқ оммаси, айниқса ёшларда) ақидавий масалаларни тўғри талқин қилиш ва энг муҳими уларда соғлом эътиқодни шакллантиришда ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга ўқув қўлланма материалларидан исломшунослик тарихи ва назарияси, ислом ахлоқи ва маданияти тарихи, айниқса, калом илми ва ақоид фанлари бўйича дастурлар тузиб диний ўқув муассасаларида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, мазкур қўлланмадан калом илмига оид тадқиқотлар олиб боришда баъзи мутакаллим олимлар, хусусан мотуридия ва ашъария таълимотлари ҳамда ислом динидаги турли оқимлар ҳақида ҳам муайян даражада маълумотга эга бўлиш мумкин.

Тузувчи –
тарих фанлари номзоди
С.С.Оқилов

Масъул муҳаррир –
тарих фанлари номзоди,
доцент **Д.О.Раҳимжонов**

Тақризчилар –
тарих фанлари номзоди
Қ.Т.Зоҳидов,
тарих фанлари номзоди
И.И.Бекмирзаев

Ушбу ўқув қўлланма Тошкент ислом университети Илмий кенгашининг 2010 йил 29 декабрдаги мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2011 йил 31 майдаги 1082-рақамли тавсияси билан chop этилди.

ISBN 978-9943-390-23-2

© “Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011 й.
© С.Оқилов, 2011й.

МУҚАДДИМА

Тарихга назар ташласак, ислом динининг дастлабки даврлариданоқ мусулмонлар орасида бир қанча ақидавий мавзуларда ихтилофлар юзага кела бошлаган эди. Ушбу ихтилофларнинг негизида кейинчалик калом илмининг энг нозик масалаларидан бирига айланган «қазо ва қадар» масаласи ҳамда Аллоҳнинг зотини сифатловчи муташобих оятларини қандай талкин этиш масаласи ётар эди. Табиийки, исломнинг дастлабки даврларида бундай ихтилоф ва мунозараларга Пайғамбар Муҳаммад ﷺ томонидан барҳам берилар ва ҳар қандай тортишувларнинг олди олинар эди. Лекин Пайғамбар ﷺ нинг вафотидан кейин бундай баҳс-мунозара ва тортишувлар ҳатто қонли тўқнашувларгача бориб етди. Натижада ислом тарихида мусулмонлар орасида энг катта фитнага сабаб бўлган Сиффин ва Жамал жанглари содир бўлди. Ушбу фитнанинг юзага келишига кейинчалик калом илмининг масаласига айланган «имомат» (халифалик, раҳбарлик) масаласи асосий омил бўлиб хизмат қилган. Ушбу қонли тўқнашувлар натижасида ислом оламида икки катта ақидавий гуруҳ: хорижийлар ва шиалар пайдо бўлди.

Таъкидлаш жоизки, мусулмонлар орасида юзага келган бу фитна на шариат қонунларига ва на Пайғамбар ﷺ нинг кўрсатмаларига (суннатга) тўғри келар эди. Чунки Расулulloҳ ﷺ ўзларининг вафотларидан кейин мусулмон уммати орасида бўлиниш юзага келишини қуйидагича башорат қилган эдилар:

أخبر النبي عليه الصلاة وسلم: «ستفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة، الناجية منها واحدة والباقون هلكى. قيل: و من الناجية؟ قال: أهل السنة والجماعة. قيل: وما السنة والجماعة؟ قال:

ما أنا عليه اليوم وأصحابي» (رواه أبو داود، ابن ماجة، أحمد).

(Маъноси: Набий ﷺ хабар бердилар: «Менинг умматим етмиш уч фирқага бўлиниб кетади. Улардан биттаси нажот топади, қолгани эса ҳалокатга учрайди.

Расулulloҳ ﷺдан сўрашди: «Нажот топадиганлар кимлар?» Жавоб бердилар: «Аҳли сунна вал жамоа». Яна сўрашди: «Аҳли сунна вал жамоа кимлар?» Расулulloҳ ﷺ жавоб бердилар: «Менинг ва саҳобаларимнинг йўлларини ушлаганлар» (Имом Абу Довуд, Имом Ибн Можажа, Имом Аҳмад ривояти).

Кейинчалик ислом динининг ривожланиши жараёнида, араб тилига турли фалсафий адабиётларнинг таржима қилиниши натижасида хорижийлар ва шиалар билан бир қаторда аҳли сунна вал жамоа эътиқодларига зид деб эътироф этилган қадария, жабария, муътазилия, мушаб-биха, муржиия ва карромия каби оқимлар юзага келди. Ушбу оқимлар орасида муътазилия таълимоти ўзининг рационалистик қарашлари билан алоҳида ажралиб турган.

Лекин юқоридаги ақидавий фирқа ва таълимотлар орасида аҳли сунна вал жамоа ақидасига мувофиқ турган мотуридия ва ашъария таълимотларини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки ушбу икки таълимот ўзининг фаолияти давомида юқорида номлари зикр этилган ақидавий оқимларга қарши ғоявий кураш олиб борган.

Мотуридия ва ашъария таълимотларига нисбатан ҳам уламоларнинг фикрлари турлича бўлган. Ушбу уламолар юқорида келтирилган ҳадисни далил қилиб, ислом динида пайдо бўлган ҳар қандай ақидавий фирқа ва оқимлар аслида шариатга ва суннатга хилофдир, деган фикрда турганлар. Шунга қарамай, аксарият уламолар мотуридия ва ашъария таълимотини аҳли сунна вал жамоа эътиқодларига мувофиқ таълимот сифатида эътироф этганлар.

Юқоридаги маълумотлардан аён бўладики, ҳар қандай

даврда пайдо бўлган ақидавий оқимлар илгари сурган ғоявий қарашлари шариат ва суннатга зид ҳисобланиб келинган. Демак, ҳозирги кунда ислом оламида ва юртимизда пайдо бўлган турли ақидавий оқимларнинг ғоявий қарашларига ҳам танкидий муносабатда бўлиш ҳам асослидир.

Хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, тарихда ва бизнинг давримизда пайдо бўлган турли ақидавий оқим ва фирқаларнинг ақидавий қарашларига қарши курашда аҳли сунна вал жамоа эътиқод принципларига мувофиқ бўлган каломий ва ақидавий таълимотлардан бохабар бўлиш замон талаби ҳисобланмоқда. Зеро, сўзимизнинг исботи тариқасида юртимиздан чиққан аллома Сўфи Аллоҳёрнинг куйидаги мисраларини мисол келтириш мумкин:

*Ақида билмаган шайтонга элдур,
Гарчи минг йил ибодат қилган бўлса, елдур.*

Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур ўқув кўлланмада ақидавий ихтилофларнинг юзага келиш сабаблари, калом илмининг пайдо бўлиши ва ақидавий оқимларнинг тарихи ҳамда бир қанча ақидавий масалалар борасида юқорида номлари зикр этилган оқимларнинг эътиқодий қарашлари аҳли сунна вал жамоа, хусусан, Абу Мансур Мотуридий асос солган мотуридия таълимотининг ақидавий қарашлари билан қиёсланган ҳолда баён қилинган. Зеро, юртбошимиз Ислом Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» номли асарида таъкидлаганларидек, «Имом Мотуридий бобомизнинг ўрта асрлардаги ғоят хатарли ва таҳликали бир вазиятда ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, авлодларга ибрат бўладиган маънавий жасорат намунасини кўрсатиб, ислом оламида «Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи» деган юксак шарафга сазовор бўлгани, бу нодир шахснинг улкан ақл-заковати ва матонатидан далолат беради. Ул зот асос солган мотуридия

мактаби Шарқ мамлакатларида бундай катта шуҳрат топишининг сабаби шундаки, унда илгари сурилган ғоялар ислом динимизнинг асосини тўғрилик, эзгулик ва инсонийликдан иборат деб биладиган жамики мўмин-мусулмонларнинг қараш ва интилишлари билан ҳамоҳанг эди».

БИРИНЧИ БОБ

КАЛОМ ИЛМИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА МОВАРОУННАХРГА КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ

1.1. САҲОБАЛАР ДАВРИДА КАЛОМ ИЛМИ ВА КЕЙИНГИ ДАВРДАГИ РИВОЖИ

РЕЖА:

1. Дастлабки ақидавий ихтилофлар ва калом илмининг дастлабки вакиллари.
2. Калом илмига нисбатан уламоларнинг билдирган фикрлари.
3. Калом илмининг турли тарихий номлари.

Таянч иборалар:

*калом,
ақоид,
ихтилоф,*

*мутакаллим,
ал-Фикҳ ал-акбар,
илоҳиёт.*

1. Дастлабки ақидавий ихтилофлар ва калом илмининг дастлабки вакиллари. Илк ислом даврида Қуръон илмлари ҳали алоҳида фан сифатида шаклланмаган эди. Ўша даврда саҳобалар маъносини тушуниш қийин бўлган (муташибих) оятлар борасида Муҳаммад ﷺ га кўплаб саволлар берар эдилар. Бунинг натижасида турли хил ихтилофлар келиб чиқар эди. Жалолиддин Суютий «Савн ал-мантиқ» («Соғлом мантиқ илми») асарида таъкидлашича, Ибн Аббос шундай деган: «Ихтилофлар авж ола бошлагач, Расулуллоҳ ﷺ қалбларга шак-шубҳа тушишига сабаб бўлаётган муташибих оятлар ҳақида баҳс юритишни кескин тақиқлаб қўйганлар». Ибн Аббос яна таъкидлашича, «Биринчи бўлиб бу суннатга хилоф иш

тутган Абдуллоҳ ибн Сабиғдир. У Мадинага келганда муташобих оятлар ҳақида баҳс юрита бошлади. Халифа Умар ибн Хаттоб уни ўз ҳузурига чақириб исмини сўради. Сўнг унинг буйруғи билан Сабиғни хурмонинг куриган шоҳи билан боши қонагунча саваладилар. Сабиғ турган жойида тик тураверди. Чунки у муташобих оятлар ҳақида баҳс юритишни тарк этишга бир неча бор ваъда берган эди. Абдуллоҳ ибн Сабиғ шундай деди: «Агар мени ўлдиришни хоҳласангиз чиройли ўлим билан ўлдилинг. Мен ўз мақсадларимдан воз кечмайман». Бироқ Ҳазрат Умар уни қўйиб юборди ва Абу Мусо Ашъарийга у билан ҳеч бир мусулмон бирга ўтирмаслигини тайинлади». Демак, Расулуллоҳ ﷺ даврлариданок айрим ақидавий ихтилофлар сабабли калом илмига мойиллик пайдо бўла бошлаган эди.

Калом илми VIII асрда пайдо бўлган ва турли ақидавий масалаларда ўзаро тортишув ва низолар натижасида юзага келган турли оқимларнинг (хорижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржийлар) ўзаро олиб борган баҳс-мунозаралари ва бошқа дин вакилларида маздаизм ва христианларнинг ҳам юқоридаги оқимлар билан бўлган тортишувлари натижасида шаклланиб ривожланган. Калом илми билан машғул бўлган диний уламолар «мутакаллим» деб аталган. Мутакаллимлар ақидавий масалаларни ечишда нақлий (Қуръон ва ҳадис) далиллар билан бир қаторда ўз тафаккурлари, яъни ақл-идрокларига ҳам суяниб иш тутганлар. Нақлий далилларни келтирганда ҳам Қуръонни шарҳлар эканлар, уни ўзгача тарзда тафсир қилганлар. Мутакаллимларнинг Қуръонни бундай шаклда шарҳлашларини баъзи уламолар тафсирнинг «ат-Тафсир бир-раъй» туридан ҳисоблаб, уни тафсир деб атаса бўлади, деган фикрга келганлар. Аммо аксарият илк ислом уламолари Қуръонни бу шаклдаги шарҳини тафсир деб аташ нотўғри, балки уни «таъвил» деб аташ керак деган фикрни билдирганлар.

Калом илмига оид масалаларни биз дастлаб Жаъд ибн Дирҳам (ваф.743 й.)нинг ижодида учратишимиз мумкин. У биринчилардан бўлиб Қуръоннинг вақти-вақти билан яратилган (махлук) деган концепция ҳамда инсонда ирода эркинлиги каби масалаларни илгари сурган. Унинг фикр-мулоҳазаларини шогирди Жаҳм ибн Сафвон (745 йил Марвда Хорис ибн Сурайж бошчилигидаги кўзғолонда иштирок этгани учун қатл қилинган.) давом эттирган. Жаҳм ибн Сафвон кейинчалик «жаҳмий» оқимига асос солган.

2. Калом илмига нисбатан уламоларнинг билдирган фикрлари. Калом илми пайдо бўлганда дастлаб аввалги уламолар унга кескин қаршилиқ билдирганлар. Чунки улар, шаръий масалаларни очишда нақлий далил (Қуръон ва ҳадис) кифоядир, деган ақидада турганлар ва нақл билан бир қаторда ақлий тафаккурга ҳам ўрин ажратган калом илмини кескин қоралаганлар. Калом илмининг қаршилиқка учрашига улар қуйидаги омилларни сабаб қилганлар:

1. «Ўзи»нинг Китоби ва Расулининг суннати билан Аллоҳ мусулмонларни Аллоҳни таниш ва тавҳидини исботлаш, исмлари ва сифатларини билиш учун бошқа манбаларга мурожаат қилишдан беҳожат қилди.

2. Ислом динида Расулуллоҳ ﷺ ёритиб бермаган ва комил баён этилмаган бирорта масала қолмаган. Улар ушбу фикрларига қуйидаги оятни далил қиладилар:

... أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ

الْإِسْلَامَ دِينًا

Маъноси: Бугун динингизни камолига етказдим, неъматимни тамомила бердим ва сизлар учун Исломни дин бўлишига рози бўлдим («Моида» сураси, 3- оят).

3. Аввалги уламолар калом илми масалалари, терминлари ва бахслари билан шуғулланиш фойда бермайдиган ортиқча гап сотиш, деб ҳисоблайдилар. У билан шуғул-

ланган инсон қувватини ва вақтини зое кетказади. Чунки Аллоҳ ўз бандаларига ҳозирги ва келажак даврда керак бўладиган барча вазифаларни баён этган.

4. Китоб ва суннатда келтирилмаган калом илми терминларини қўллаш фитналар, қўрқув ва гумонларга сабаб бўлади.

Шу сабабли калом илмига дастлаб қуйидаги уламолар салбий муносабат билдирганлар:

Абу Ҳанифа: «Амр ибн Убайдни Худо урсин. Чунки калом илмига эшикни айнан у очиб берди».

Абу Юсуф: «Калом илмини ўрганиш, билиш жаҳолатдир. Уни тарк этиш эса илмдир».

Имом Шофий: «Аҳли калом ҳақида менинг фикрим қуйидагича: Уларни дарахт пўстлоқлари ва кавушлар билан савалаб, эшакка тескари мингазиб ўз қабилаларига сазойи қилиш керак ва қабила аҳллариغا, бундай жазо фақат Қуръон ва суннатни тарк қилганларга берилур, дея жар солиш керак».

Имом Аҳмад ибн Ҳанбал: «Калом илми билан шуғулланувчи одам ҳеч қачон саодатга эришмас».

Абул Лайс Ҳофиз: «Қайси бир олим калом илми билан шуғулланса, унинг исми уламолар сафидан ўчириб ташлансин».

Лекин калом илмига бўлган бундай совуқ муносабатлар асосан мусулмон оламида пайдо бўлган муътазилийларнинг таълимотларига қарши қаратилган эди. Шунинг учун бироз вақт ўтгач, уламолар калом илмига нисбатан ижобий муносабат билдира бошладилар. Калом уламолари ўз илмларини ҳимоя қилишда қуйидаги ҳужжатларга таянганлар:

1. Калом илми табаа тобиинлар замонида зоҳир бўлган ва бу илм маъқул деб тан олинган. Шу нуқтаи назардан бу илмни «бидъат ҳасана» деб ҳисоблаш керак.

2. Ақлий далиллар дин асослари саҳиҳлигини ва ҳақиқатлигини билимсизларга тушунтириш учун зарурдир.

3. Агар диннинг асоси ақл эмас, фақат эргашишлик деб белгиланса, бу Қуръонга зид фикрдир. Чунки Аллоҳ Қуръонда тақлид қилишни қоралаган ва инсонларни назар солиб ақл юритишга чақиради.

Калом илмига нисбатан қуйидаги уламолар ижобий фикр билдирганлар:

Калом илми муътазилийларнинг аҳли сунна вал жамоа эътиқодига кескин қилган хуружлари натижасида олимларнинг аксарияти наздида ижобий эътироф этила бошланди. Масалан, мотуридиянинг машҳур вакили Абул Юср Паздавий шундай деган: «Калом илми фарзи айн бўлган усул ад-диннинг шарҳидир. Бу илм билан шуғулланиш шу қадар зарурки, уни эътиқоддилардан ўрганиш мубоҳ, ҳатто фарзи кифоя даражасидадир».

Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий «Ихё улум ад-дин» («Дин илмларини жонлантириш») асарида шундай деган: «Ҳаж зиёратига боровчиларни йўлтўсар қароқчилардан ҳимоя қилиш учун қўриқлаб боровчи соқчиларнинг шарт бўлгани каби, чуқур билимга эга бўлмаган оддий мусулмонларнинг диний эътиқодларини турли бидъат ва нотўғри ғоялардан қўриқлаш учун калом илмини ўрганиш вожибдир».

Саъиддин Тафтазоний ўзининг «Мақосид ат-толибин» («Толиблар мақсадлари») номли асарида калом илмига шундай шарҳ беради: «Калом илми диний ақоид усуллари-ни ишончли далиллар асосида англашни ўргатадиган илмдир. У билан шаръий, назарий ақидавий масалалар ҳал қилинади. Унинг натижаси имонга комил ишонч билан зийнат бериш, фойдаси эса бу дунёда интизомли ҳаёт кечириш ва охиратда азоб-уқубатдан халос топишдир. Шундай экан, калом илми энг шарафли илмдир».

3. Калом илмининг турли тарихий номлари. «Калом» арабча сўз бўлиб, гап, нутқ, баён каби маъноларни англатади. Калом илми мусулмон кишининг ақидаси, эътиқоди, дунёқараши қандай бўлиши кераклигини ёритиб

берувчи фандир. Ақоид илми ўз тарихининг турли босқичларида шароит ва тушунчалардан келиб чиқиб, бир неча номлар билан аталган.

Агар ислом динининг таълимоти ва амалиёти шартли равишда икки қисмга бўлинса, Калом илми унинг биринчи қисми, яъни таълимоти билан шуғулланади. Фикҳ илми эса иккинчи, яъни амалий қисмига тегишлидир. Дастлаб ислом илмларининг барчаси юқоридаги каби икки қисмга бўлинмай, умумий тарзда «Ислом илмлари» ёки «Фикҳий илмлар» деб аталган. Улардан ақида, яъни ислом таълимотига оид қисми «ал-Фикҳ ал-акбар» («Катта фикҳ»), фикҳга, яъни диний амалларга доир илмлар эса «ал-Фикҳ ал-асғар» («Кичик фикҳ») деб аталган. Сўнгра улардан ҳадис, тафсир, фикҳ, тасаввуф, ақоид каби турли илмлар ажралиб чиқиб, ислом динига хос илм сифатида эътироф этила бошлаган. Ақоид ва калом илмлари ҳам ўзларининг ушбу номларида барқарор қолгунча турли номлар билан аталиб турган. Демак, «ал-Фикҳ ал-акбар»ни калом, ақоиднинг дастлабки номи деб ҳисоблаш мумкин.

Шу тариқа Калом илми турли даврларда «ал-Фикҳ ал-акбар», «Илм ал-калом», «Усул ад-дин» («Дин асослари»), «Илм ат-тавҳид» («Яккахудолик таълимоти») ва ниҳоят сўнгги номи «Ақоид» («Ақидалар») ва «Калом» деган номлар билан аталган.

«Калом» ақоиднинг энг машҳур исми ҳисобланиб, «ал-Фикҳ ал-акбар» исми билан бир асрда, яъни VIII асрда юзага келган. Чунки бу исм Имом Абу Ҳанифа, Имом Шофий, Имом Молик ва бошқалардан ривоят қилинган.

Ҳозирги даврга келиб ғарб ва турк шарқшунослари ушбу илмга нисбатан «Илоҳиёт» (*араб.* «Илоҳ ҳақидаги фан») ва «Теология» (*лот.* Тео – худо, логия – фан; «Худо ҳақидаги фан») каби атамаларни ишлатмоқдалар. Чунки кейинги асрларда ақоид илми тўртта қисмга бўлинган:

1. *Илоҳиёт*. Бунда Аллоҳ ва У зотга тегишли масалалар ҳақида баҳс юритилади.

2. *Нубувват*. Бунда ваҳий, пайғамбарлик, расуллар ва

уларга тегишли масалалар ҳақида баҳс юритилади.

3. *Кавнийёт*. Бунда борликдаги мавжуд инсоният, фаришта, жин ва сабабият қонунлари ҳақида баҳс юритилади.

4. *Самъийёт*. Бунда эшитиш билангина, яъни асосан нақлга таянилган ҳолда собит бўладиган ақидалар ҳақида баҳс юритилади. Булар, асосан, ғайб оламига тегишли масалалар ҳисобланади.

Ақоиднинг юқорида келтирилган номларига келсак, тарихда уларнинг барчасига тааллуқли асарлар битилган. Масалан, «ал-Фикҳ ал-акбар» номини биринчи бўлиб Абу Ҳанифа қўллаган ва шу ном билан ўзининг ақоид илмига оид машҳур рисоласини ёзган. «Усул ад-дин» номини биринчи бўлиб қўллаган шахс Абул Ҳасан Ашъарий бўлган. Унинг «ал-Ибона ан усул ад-диёна» («Дин асослари ҳақида баён») номли асари мавжуд бўлган. Ақоид илмининг ушбу номига яна Абул Муин Насафийнинг бизга маълум бўлган «Табсират ал-адилла фи усул ад-дин» («Дин асосларининг аниқ далиллари») асарини ҳам мисол келтириш мумкин. Ақоиднинг «Илм ат-тавҳид» номини эса, бевосита Абу Мансур Мотуридийнинг «Китоб ат-тавҳид» («Тавҳид китоби») асарида учратиш мумкин. «Ақоид» номига эса Абу Ҳафс Насафийнинг «Ақоид ан-Насафий» («Насафий ақидалари») номли асари ёрқин мисол бўла олади. Ақоиднинг мазкур номлари умумий тарзда «Илм ал-калом» деб аталган ва ушбу соҳа вакиллари «мутакаллим» номи билан эътироф этилган.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Абдуллоҳ ибн Сабиг ким эди?*
2. *Калом илмига дастлаб уламолар қандай муносабатда бўлганлар?*
3. *Калом илмига муносабат қачондан ижобий тарафга ўзгарди?*
4. *Калом, ақоид илмининг қандай тарихий номлари бўлган?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Окилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
2. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М., ИФВЛ, 2004.
3. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарканд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.
4. Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – 579 б.
5. Хрестоматия по исламу. Сост. и отв. редактор С.М.Прозоров. М., ИФВЛ, 1994 (Раздел IV. Догматика. Идеиные расхождение в исламе).

1.2. КАЛОМ ИЛМИНИНГ МОВАРОУННАХРГА КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ

РЕЖА:

1. Калом илмининг Мовароуннахрга кириб келиши.
2. Муржийларнинг Мовароуннахрдаги ҳаракатлари.

Таянч иборалар:

<i>жизя,</i>	<i>муржийлар,</i>
<i>имон,</i>	<i>имон шартлари,</i>
<i>калом,</i>	<i>ҳанафия ақидаси.</i>

1. Калом илмининг Мовароуннахрга кириб келиши.
VIII асрдан бошлаб калом илми кенг кўламда ривожлана бошлади. Натижада Мовароуннахрга ҳам калом илми секин-аста кириб келди. Бу минтақага ислом дини кириб келиши билан калом илмининг ҳам пайдо бўлишига замин

яратилди. Ушбу илмнинг ўлкамизда ривожланишига айрим сиёсий ва иқтисодий жараёнларнинг ҳам таъсири бўлган.

Тарихга назар ташласак, VIII аср бошларига келиб Мовароуннаҳр ва қўшни Хуросонда бошқа ҳудудларга нисбатан ислом динига кирувчиларнинг сони ортиб борар эди. 728 йили Хуросон волийси Ашрас ибн Абдуллоҳ Суламий Мовароуннаҳр аҳолисининг ҳам исломга кириши учун ҳаракат қилишга қарор қилди. Унга ушбу вазифани бажариш учун Абус Сайдо Солиҳ ибн Тарифни юборишни маслаҳат берадилар. Абус Сайдо Ашрасдан янги исломга кирганларни солиқ (*жизя*) тўлашдан озод қилиш керак эканини талаб қилди ва унинг ваъдасини олгач, Самарқандга йўл олди.

Жизядан қутулиш учун кўплаб аҳоли ислом динига кира бошлади. Натижада ислом динини қабул қилган маҳаллий аҳоли жизядан озод этилдилар. Бу эса давлат хазинасини бойитишни ўйловчи ҳукмрон доираларнинг норозилигини келтириб чиқарар эди. Шу сабабли ушбу ҳудудларда жон бошидан олинадиган солиқ масаласи ҳақида кўп мунозаралар бўлиб турган. Айниқса, илмсизлик натижасида янги мусулмонлар жизя билан бир қаторда унга умуман алоқаси бўлмаган «хирож» солиғини ҳам тўлашдан бош торта бошладилар. Бу Хуросон ноибларининг норозилигини келтириб чиқарди. Чунки улар бундай даромаддан осонгина воз кечишни истамас эдилар.

Вазиятдан бохабар бўлган Ашрас Самарқанд кўмондони ал-Ҳасан ибн Абил Амаррата Киндийга янги мусулмонларнинг исломга чиндан кирганлигини текшириш вазифасини топширди. Ашрас ҳар бир мусулмондан хирож солиғини олишга буйруқ бергач, янги мусулмонлар бунга норозилик билдириб, ўз ҳуқуқларини талаб қилиб, ҳатто Дамашқдаги халифага шикоят қиладилар.

Ҳар икки томоннинг далиллари чин мусулмон ҳисобланиб, жизя солиғидан озод бўлиш учун қандай шартларни бажариш зарур, деган муаммога бориб тақалар

эди. Бу муаммо эндиликда фақат сиёсий мазмунга эга бўлмай, балки «мўмин» тушунчасига қандай таъриф бериш керак, деган масала билан боғлиқ эди. Чунки Хуросон ноиблари ўз моддий манфаатлари йўлида имоннинг шартларини ниҳоятда мураккаблаштириб, ҳаттоки, унинг ичига Қуръоннинг энг узун сураларидан бирини ёд олишлик шартларини ҳам киргизган эдилар. Бундай вазифа араб тилини яхши билмайдиган форс ва туркларда қийинчилик уйғотар эди. Натижада имон масаласи калом илми бўйича ҳал қилиниши талаб қилинар эди.

2. Муржийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳаракатлари. Юқоридаги вазиятлардан келиб чиқиб янги мусулмонларга муржийлар ўзларининг ақидалари билан «ёрдам» берадилар. Улар имоннинг шартларини кўриб чиқиб, имон фақат тил билан иқрор ва қалб билан тасдиқ қилишдан иборат (*ал-иқрор бил лисан ват тасдиқ бил қалб*), деган ақидани илгари сурдилар.

Бунинг натижасида муржийлар ўз-ўзидан янги мусулмонлар дуч келган муаммоларга бевосита дахлдор бўлиб қолдилар ва жизя солиғига қарши курашаётган Мовароуннаҳр аҳолисига иттифокдош ҳисобланиб қолдилар. Бу эса Хуросон маъмуриятининг муржийларга нисбатан кескин норозилигига сабаб бўлди.

Бу воқеалар жиддий тўқнашувларга олиб келди. 728-729 йили муржийлар бошчилигида биринчи қўзғолон амалга оширилди. Орадан олти йил ўтгач, Ҳорис ибн Сурайж бошчилигида яна йирик исён бошланди. Исёнчилар узокни кўзловчи сиёсий мақсадни кўзда тутган бўлсалар-да, ушбу исён бир томондан диний мазмунга ҳам алоқадор эди. Бунинг бошида эса, шубҳасиз муржийлар турар эдилар.

Мазкур исён 746 йили батамом бостирилди. Жизя масаласи ҳам вақт ўтиши билан ўз долзарблигини йўқота бошлади. Лекин юқоридаги воқеалар натижасида муржийлар келажакда етакчи диний ҳаракат сифатида минтақада ўз мавқеларини анча мустаҳкамлаб олишга эришган эдилар.

Аммо муржийлар ҳаракати Мовароуннаҳрда узоқ муддат сақланиб қолмади. Чунки ушбу ҳудудда муржиия вакиллари мустақил фикрлаш ва чуқур билимга эга эмас эдилар. Улар бирон бир масаланинг ечимини топишда қийналиб қолсалар, Ироққа, аниқроғи муржийлар маркази ҳисобланган Куфага йўл олар эдилар.

Бундай шароит Мовароуннаҳрда нафақат калом масаласида, балки умумий диний муҳит учун ҳам иккинчи босқични белгилаб берди. Мовароуннаҳрдан Куфага сафар қилган олимлар у ерда Абу Ҳанифанинг қарашларидан таъсирланиб ўз юртларига қайтар эдилар. Натижада Мовароуннаҳрда муржийлар таълимоти аста йўқолиб, Абу Ҳанифа таъсирида шаклланган таълимот сингиб кира бошлади.

IX асрга келиб эса, Мовароуннаҳрнинг Бухоро ва Самарқанд шаҳарларидаги диний муҳит бутунлай ҳанафийлашиб бўлган эди. Шу тариқа Мовароуннаҳр ва Хуросонда имон масаласи муҳим аҳамият касб этганлиги сабабли ҳанафий мазҳабига мансуб олимларнинг VIII–X асрдаги фаолиятларида калом масалалари асосий ўринни эгаллади.

Бундай вазият кейинги асрларга келиб Мовароуннаҳрда хоҳ фикҳий масалаларда, хоҳ ақидавий таълимотда Абу Ҳанифанинг йўлини тутган қатор уламоларнинг етишиб чиқишига сабаб бўлди.

Демак, Мовароуннаҳрда калом илмининг шаклланишига VIII асрдаги сиёсий вазиятлар сабаб бўлган. Сиёсий вазиятлардан келиб чиқиб фаолият олиб борган муржийлар ушбу ҳудудда «имон» масаласини ҳал қилиш орқали калом илмининг дастлабки ривожланиш босқичларини белгилаб бердилар. Лекин кейинги даврларда муржийлар фаолияти умуман йўқолиб кетди. Мовароуннаҳрда кейинги асрларда калом илмининг ривожиди Абу Ҳанифанинг ақидавий фикрларини давом эттирган ва ривожлантирган ҳанафий уламолардан Аҳмад ибн Исҳоқ Абу Бакр Жузжоний (IX аср), Абу Сулаймон Мусо ибн

Сулаймон Жузжоний, Абу Наср Иёдий ҳамда Абу Мансур Мотуридий (ваф. 944 й.) каби олимлар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Калом илмининг Мовароуннаҳрга кириб келишига асосан нима сабаб бўлган?*
2. *Муржииёларнинг мавқеи қандай бўлган?*
3. *Нима учун муржия таълимоти Мовароуннаҳрда тўлиқ ривожланмай қолди?*
4. *Мовароуннаҳрда тарқалган дастлабки ақидавий таълимот сифатида қайси таълимотни олиш мумкин?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): Тар. фан. док. дис... автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.
2. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
3. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.
4. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва таквиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
5. Шахристоний, Абул Фатҳ. Ал-Милал ван ниҳал: 2 жилдли / Муҳаммад Абдулқодир ал-Фозилий нашри. – Дамашк: ал-Мактаба ал-асрия, 2000. – 478 б.

1.3. АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА МОТУРИДИЯ ТАЪЛИМОТИ

РЕЖА:

1. Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган дастлабки мутакаллимлар.
2. Абу Мансур Мотуридий илмий мероси.
3. Мотуридия таълимотининг йирик намояндалари.

Таянч иборалар:

<i>мотуридия,</i>	<i>калом,</i>
<i>тавҳид,</i>	<i>Мовароуннаҳр,</i>
<i>ҳанафия,</i>	<i>муътазилия.</i>

1. Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган дастлабки мутакаллимлар. VIII–IX асрларда Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган машҳур мутакаллим ва фақиҳ олимлардан бири Абу Муқотил Самарқандий ҳисобланади. У 823 йили Самарқанд шаҳрида таваллуд топган. Манбалар ушбу аллома Абу Ҳанифа билан учрашгани ва ундан дарс олгани ҳақида хабар беради. Абу Муқотил Самарқандий ҳақида немис шарқшуноси У.Рудольф маълумотлар бериб, машҳур «ал-Олим вал мутааллим» («Устоз ва шогирд») асарини айнан ушбу алломага тегишли деган хулосага келади. Бунга қадар барча тарихий манбаларда ушбу манба Абу Ҳанифага тегишли эканлиги таъкидланади.

Рудольф ушбу хулосасини фақат Абу Муқотилнинг Абу Ҳанифа билан бир даврда яшагани ва Абу Муқотил Маккага ҳам боргани ва у ерда фақиҳ билан учрашгани каби сабабларни ўз далилларининг асоси қилиб олади. Шунингдек, китобнинг номидан ҳам хулоса қилиб «Устоз ва шогирд» деган иборани келтириб чиқаради ва Абу Муқотил фақиҳдан эшитган сўзларини ушбу китобида ёзиб қолдирган деган фикрни ҳам илгари суради. Демак, Абу

Муқотил Самарқандий Абу Ҳанифанинг энг яқин издоши ва шогирди сифатида гавдаланади. Лекин Рудольф ўз тадқиқотининг кейинги бандларида Абу Муқотил Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифанинг таълимотини тарқатганлиги мавҳумдир, деган фикрни ҳам билдириб ўтади. Демак, «ал-Олим вал мутааллим» китоби Абу Муқотилга тегишли деган фикр мавҳум фикрдир. Чунки ушбу асарнинг Абу Ҳанифага хос эканлигини машҳур мотуридия мутакаллими Абул Муин Насафий ўзининг «Табсират ал-адилла» («Аниқ далиллар») асарида таъкидлаб ўтган. У Абу Ҳанифанинг фикрларини келтирар экан, «Ва қола ҳаказа ал-фақиҳ Абу Ҳанифа фи китабиҳи «ал-Олим вал мутааллим» (*Абу Ҳанифа ўзининг «ал-Олим вал мутааллим» китобида шундай деган*) деб таъкидлайди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, Абу Муқотил Самарқандий Абу Ҳанифа билан қанча давр мобайнида учрашгани ва қанча муддат ўз юртида фаолият олиб боргани келажакда ушбу алломанинг илмий мероси билан яқиндан тадқиқотлар олиб бориш орқали аниқ бўлади. Лекин ҳозирги кунда ушбу алломанинг фикҳ ва ақидада Абу Ҳанифанинг издоши бўлганига шубҳа йўқдир.

Минтақадаги Абу Ҳанифа издошларидан яна бири Абу Бакр Самарқандий ҳақида тарихий манбаларда олдинги мутакаллим Абу Муқотил Самарқандийга нисбатан кўпроқ маълумотлар келтирилган. IX аср охирига келиб Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотига рақиб бўлган карромия таълимоти ҳам кириб кела бошлаган эди. Бу эса албатта, ўша даврда Абу Ҳанифа издошларини бефарқ қолдира олмас эди. Ҳатто шундай вазият ҳам юзага келган эдики, баъзи мовароуннаҳрлик олимлар фикҳий масалаларда Абу Ҳанифа мазҳабида бўлсалар, ақидавий масалаларда Ибн Карром таълимотига эргашар эдилар.

Ибн Карром асли Хуросоннинг Сеистон (Сижистон) воҳасида таваллуд топган. Ибн Карром Сижистоний

кейинчалик Хуросонга кўчиб ўтган ва Нишопур, Марв ва Хиротда ҳам бир қанча таникли олимлардан таълим олган. Айниқса, у Балхда устози Абу Юсуфдан (ваф. 854 й.) кўп таълим олади ва беш йил давомида Маккада яшаб ижод қилади. Ибн Карром ўз ҳаётида кўплаб қийинчиликларга дуч келган. Уни Нишопурдан Сейистонга бадарға қилганлар. Сўнгра Хуросондаги ваъзлари туфайли Нишопур ҳокими томонидан ҳибсга олинган ва саккиз йил давомида қамокда бўлган. Умрининг охириги йилларини Нишопурда ўтказган ва 869 йили вафот этган.

Манбаларда келишича, унинг таъқибга учрашига таълимоти эмас, балки омма олдида зоҳидлик ҳақидаги қарашлари сабаб бўлган. Шунинг учун маҳаллий ҳукмдорлар уни доим таъқиб қилиб келганлар. Унинг ақидавий масалалардаги эътиқодига келсак, у Аллоҳнинг сифатларини инсонга хос аъзолар билан таърифлаган (антропоморфист-мушаббиха). Бу эса, мотуридийларнинг энг катта қаршилигига сабаб бўлган ва шунинг учун ҳам Мотуридий издошлари унинг ғоялари Мовароуннаҳрда тарқалишига қарши чиққанлар.

Ибн Карром ғояларига энг катта қаршилик кўрсатган олим Абу Бакр Самарқандий бўлган. Абул Муин Насафий ўзининг «Табсират ал-адилла» асарида Мовароуннаҳрда ҳеч бир олим Абу Бакр Самарқандий каби карромийларга қарши кураш олиб бормаган, деб таъкидлаган. Самарқандлик бошқа олимларга нисбатан ушбу олимнинг бизга кўплаб асарлари ҳақида маълумотлар етиб келган. Олимнинг бизгача маълум бўлган асарлари орасида «Китоб ал-анвор» («Нурлар китоби») рисоласининг номи етиб келган. Аммо асарнинг матни етиб келмаган. Шунинг учун ушбу асарнинг қандай мавзуга оид экани номаълумдир. Иккинчи асар «Китоб ал-иътисом» («Ҳимоя китоби») бўлиб, ушбу асар ҳадис илмига бағишланган. Олимнинг учинчи рисоласи «Мақолат ал-исломийин» («Мусулмонлар сўзлари») бўлиб, Абу Бакр Самарқандий ушбу асарида карромийлар-

нинг нотўғри ақидаларига далиллар келтирган. Олимнинг яна «Маолим ад-дин» («Дин белгилари») номли асари ҳам бизгача етиб келган. Ушбу асарнинг Машҳадда қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Немис тадқиқотчиси У.Рудольфнинг таъкидлашича, ушбу асар фикҳ илмига бағишланган ва IX асрда ёзилган фикҳга оид асарларнинг сақланиб қолган ягона нусхаси ҳисобланади.

Абу Бакр Самарқандий 881 йили она юрти Самарқандда вафот этган. Унинг Мовароуннаҳрда фикҳ, ҳадис ва калом илмлари ривожига учун қўшган ҳиссаси катта бўлган.

2. Абу Мансур Мотуридий илмий мероси. Абу Мансур Мотуридий номи тилга олинганда, аввало бутун мусулмон оламида эътироф этилган икки ақидавий таълимот – ашъария ва мотуридиянинг бири кўз олдимизда намоён бўлади. Абу Мансур Мотуридийнинг келажақ авлодга қолдириб кетган илмий-маънавий меросини таҳлил қилар эканмиз, у ўз асарлари орқали ўша даврда ислом эътиқодларига зид бўлган турли ақидавий оқим ва тоифаларга қарши курашганига гувоҳ бўламиз. Айниқса, Халифа Маъмун даврида гуллаб-яшнаган муътазилийларнинг аҳли сунна вал жамоа ақидасига зид бўлган фикрларига қарши курашга Мотуридий ўзининг бутун умрини сарфлаган.

Аксарият манбаларда Мотуридий 870 йили Самарқанднинг «Мотурид» қишлоғида туғилгани ва Самарқандда 944 йили вафот этгани ҳақида маълумотлар учрайди. Баъзи манбаларда унинг 100 йилга яқин умр кўргани ҳақида ҳам маълумотлар бор. Араб олими доктор Муҳаммад Айюбнинг таҳлилига кўра, Мотуридий 870 йили эмас, балки 853 йили туғилгани ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки унинг манбаларда номлари келган икки устози: Муҳаммад ибн Муқотил Розий 863 йил, Нусайр ибн Яхё Балхий эса 882 йил вафот этганини инобатга олсак, Мотуридийнинг 870 йилда туғилгани мантиқан тўғри бўлмайди. Олимнинг қабри Самарқанд яқинидаги Чокардиза авлиёлар қабристонида жойлашган. Манбаларда Мотуридийнинг

хориж сафарларига борганлиги ҳақида хабарлар учрамайди. Аммо Мотуридий Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитнинг фикҳий ва ақидавий қарашларини сақлаб қолган ва кейинчалик ўзининг “мотуридия” деб тан олинган таълимотига тамал тошини қўйиб кетган олим сифатида шуҳрат қозонган. У ўзининг бутун умри давомида калом, ақоид (ақида) илми билан машғул бўлган.

Мотуридий ҳақида тўлиқ ва дақиқ маълумотларни биз унинг энг машҳур издоши ва таълимотининг давомчиси насафлик аллома Абул Муин Насафийнинг илмий меросларида учратишимиз мумкин. Насафий ўзининг шайхи Мотуридий ва ундан олдин Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган ҳанафий алломалар ҳақида «Табсират ал-адилла фи усул ад-дин ала тариқати Аби Мансур ал-Мотуридий» («Абу Мансур Мотуридий тариқатига биноан дин усулларини аниқ далиллар билан шарҳлаш») номли асарида маълумотлар келтирган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Насафийнинг «Табсира» асарида мовароуннаҳрлик мутакаллим олимларнинг ҳаёти ва илмий фаолиятлари ҳақида келтирилган муҳим маълумотлар биронта ҳам ҳоҳ қомусий, ҳоҳ ақоид илмига оид асарларда учрамайди.

Асарда таъкидланишича, Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг Марв ва Балх шаҳарларидан етишиб чиққан уламоларнинг барчаси азалдан ҳанафий мазҳабига эътиқод қилганлар ва Абу Ҳанифанинг йўлини маҳкам тутиб, муътазилийларнинг азалий рақиблари ҳисобланганлар.

Насафий «Табсират ал-адилла» асарида мовароуннаҳрлик машҳур мутакаллимлар Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Сабиҳ Жузжоний (ваф. 864 й.), Шайх Абу Наср Аҳмад ибн Аббос ибн Ҳусайн Иёдий (ваф. 888 й.) ҳақида маълумотлар келтиради. Асарда шундай маълумотлар бор: Шайх Абул Қосим Ҳаким Самарқандийнинг ривоят қилишича, Абу Наср Иёдийнинг олдида турли адашган фирқаларнинг вакиллари ўзларининг нотўғри ақидаларини исботлаш учун келганларида, албатта улар Иёдийнинг

кучли далил ва исботларидан мағлуб бўлиб қайтар эдилар.

Шунингдек, «Табсира»да Абу Наср Иёдийнинг икки ўғли: Абу Аҳмад (ваф. 967 й.) ва Абу Бакр Иёдий (ваф. 971 й.)лар ҳақида маълумотларни учратамиз. Асарда келтирилишича, бухоролик машҳур олим Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг невараси, Мовароуннаҳр ва Хуросонда «Садр ал-фуқаҳо» унвонига эга бўлган олим Абу Ҳафс Ажалий Бухорий шундай деган: «Абу Ҳанифанинг мазҳаби тўғри йўл эканлигига яна бир исбот шуки, ушбу мазҳабда Абу Аҳмад Иёдий эътиқод қилган. Чунки Абу Аҳмад Иёдий ботил мазҳабга эътиқод қилиши мумкин эмас эди».

Иёдийлар билан бир қаторда Насафийнинг мовароуннаҳрлик бошқа мутакаллим олимлар, яъни Қозий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аслам ибн Маслама ибн Абдуллоҳ ибн Муғира, «Маолим ад-дин» («Дин белгилари»), «Китоб ал-ийтисом» («Ҳимоя китоби») ва «Китоб радд алал карромия» («Карромийларга раддия китоби») асарларининг муаллифи Абу Бакр Муҳаммад ибн Яман Самарқандий ҳақидаги маълумотлари ҳам эътиборга моликдир. Насафийнинг фикрича, Абу Бакр Муҳаммад Самарқандий биринчилардан бўлиб карромийларга раддия билдирган олим ҳисобланган.

Насафий табакот шаклида юқоридаги мутакаллим олимлар ҳақида маълумотлар келтирар экан, ниҳоят ўзининг шайхи Абу Мансур Мотуридий ҳақида сўз юрита бошлайди. У Мотуридий ҳақида шундай дейди: «У шундай зотки, илм уммонининг энг қаърига шўнғиб, ундан дуру гавҳарларни олиб чиқди ва диний ҳужжатларни ўзининг фасоҳати, мислсиз заковати билан зийнатлади. Шунинг учун у вафот этганда, Шайх Абул Қосим Самарқандий унинг қабри устига «Ушбу қабр илмларни нафасларигача қамраб олган, уни тарқатишда кўп заҳматлар чеккан, у қолдирган мерос кўп мадҳ қилинган ва ўзининг умр дарахтидан кўплаб мевалар тера олган улуғ зотнинг қабридир», деб ёзишларига буюрган эди».

Насафий «Табсира»да Мотуридийнинг ўндан ортик асарлари ҳақида маълумотлар келтиради. «Китоб ат-тавҳид» («Тавҳид (яккахудолик) китоби»), «Китоб ал-мақолот» («Сўзлар китоби»), «Китоб радд авоил ал-адилла лил-Каъбий» (Каъбийнинг далилларига раддия китоби), «Китоб баён ваҳм ал-муътазила» («Муътазилийларнинг ёлғон ғоялари баёни ҳақида китоб»), «Китоб радд таҳзиб ал-жадал лил-Каъбий» («Каъбийнинг мунозараларига раддия китоби»), «Радд китоб ал-Каъбий фи ваийд ал-фуссоқ» («Каъбийнинг жазо ва фосиқлар ҳақидаги китобига раддия»), «Радд усул ал-хамса ли Аби Умар ал-Бохилий» («Абу Умар Бохилийнинг бешта усулига раддия»), «Радд китоб ал-имомат ли баъзи ар-равофиз» («Рофизийларнинг имомат мавзуидаги китобларига раддия»), «Китоб радд алал-қаромита» («Қарматийларга раддия китоби») ҳамда усул ал-фикҳга оид «Маъхаз аш-шароиъ» («Шариат манбалари»), «ал-Жадал» («Баҳс-мунозара») каби асарлар шулар жумласидандир.

Шунингдек, «Табсира»да Мотуридий ҳақида келтирилган яна бир ривоят ҳам диққатга сазовордир. Унда таъкидланишича, маълум бир сабабларга биноан Мотуридий бирон бир мажлисда иштирок этмай қолса, ҳатто унинг устози Абу Наср Иёдий ўз шогирдига нисбатан чексиз ҳурмат ва муҳаббатининг изҳори сифатида ўша мажлисда бирор сўз ҳам айтмас экан. Агар у Мотуридийни узоқдан бўлса-да, мажлисга келаётганини кўриб қолса, таажжуб билан унга тикилиб қолар ва Қуръондан «Қасос» сураси, 68-оятни ўқир эди:

 وَرَبُّكَ خَلَقَ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ ...

Маъноси: Раббингиз ўзи хоҳлаган нарсани яратур ва (хоҳлаган ишни) ихтиёр қилур...

Насафий ўз асарида яна таъкидлашича, Мотуридийнинг «Таъвилот ал-Қуръон ал-карим» («Қуръони карим таъвили

(тафсири)») номли асари ўз даврида машҳур ҳисобланган ва кўплаб олимлар ушбу асарни қуйидагича тавсиф билан юксак баҳолаганлар: «Мотуридий имомларнинг улуғи ва миллатнинг устунни эди. Унинг Қуръонга ёзган тафсири барча чигалликларни очиб берувчи, инсон қалбидаги шубҳали қора булутларни ҳайдовчи ҳамда ниҳоятда гўзал васф ила яратилган асардир. Шундай китобни ёзган зотга Аллоҳнинг саломи бўлсин».

Абул Муин Насафий ўзининг «Табсира» асарида мовароуннаҳрлик уламолар ҳақидаги маълумотларни Абул Қосим Ҳаким Самарқандий (ваф. 953 й.) ҳақидаги маълумотлар билан тугатар экан, шундай дейди: «Агарда мен ҳанафий мазҳабига эътиқод қилган бухоролик ҳамда Мовароуннаҳр туркларининг энг қуйи чегарасигача бўлган барча диёрларидаги уламолар ҳамда Марв ва Балх уламолари ҳақида гапираверсам, ушбу китобим тугамайди. Шунинг учун сизнинг эътиборингизга юқорида зикр этилган уламолар ҳақидаги мухтасар хабарлар етказишни афзал деб билдим. Лекин мен зикр қилган олимларнинг биронтаси бўлмаганида ҳам, Мотуридий уларнинг барчасининг ўрнига кифоя қила олар эди».

Абул Муин Насафийнинг Мотуридийга оид фикрлари ҳақида юқорида «Табсира» асари орқали муайян тасаввур ҳосил қилган эдик. Насафий Мотуридийни нафақат ўзининг, балки бутун мовароуннаҳрлик мутакаллим олимларнинг «шайхи» (устози) деб ҳисоблаган ва шундай аталишига катта ҳисса қўшган. Буни «Табсира»нинг бир қанча ўринларида «Бизнинг шайхимиз Абу Мансур Мотуридий...», деган иборанинг ишлатилганидан ҳам кўриш мумкин. Насафий «Табсира»да Мотуридийга нисбатан юксак мактовларни шу даражада билдирганки, ҳатто унга «Аъраф ан-нос би мазҳаби Аби Ҳанифа» (*Абу Ҳанифа мазҳабининг энг билимдони*) деб таъриф беради.

3. Мотуридия таълимотининг йирик намояндалари.
Мотуридия таълимоти вакилларига Мовароуннаҳрда

фаолият олиб борган бир қанча олимларни мисол келтириш мумкин. Уларнинг орасида Абул Муин Насафийнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга.

Абул Муин Насафий. Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад Макхулий Насафий 1046 йил Насаф воҳасида зиёли оилада таваллуд топган. Дастлабки таълимни ўзининг отасидан олган. Насафийнинг бобоси Абу Мутиъ Макхул ибн Фазл Насафий (ваф. 930 й.) ўз даврида машҳур мутакаллим ва мутасаввиф олим ҳисобланган. Абул Муин Насафийнинг фикҳ илмига оид асарлари ҳам мавжуд бўлган. У 1114 йил вафот этган. Алломанинг қабри Қарши туманидаги Қовчин қишлоғида жойлашган. У умри давомида ўндан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган. Олимнинг асарлари орасида «Табсират ал-адилла», «ат-Тамҳид ли қавоид ат-тавҳид» («Тавҳид қоидаларига муқаддима») ва «Баҳр ал-калом» («Калом илми уммони») каби асарлари бизгача етиб келган.

Абул Муин Насафий асарлари орасида «Табсират ал-адилла» энг муҳим ва асосийси ҳисобланади. Асарнинг тўлиқ номи «Табсират ал-адилла фи усул ад-дин ала тариқати Аби Мансур ал-Мотуридий» («Абу Мансур Мотуридий тариқатига биноан дин усулларини аниқ далиллар билан шарҳлаш») деб номланади. Абул Муин Насафий ушбу асарини ёзишига ўша даврда мотуридия таълимоти бўйича «Китоб ат-тавҳид»дан кейин биронта ҳам йирик асар ёзилмаганлиги сабаб бўлган. У «Табсират ал-адилла» асарини ёзиб тугатгач, ушбу асарига хотима ва фихрист сифатида икки асари «Тамҳид» ва «Баҳр ал-калом» асарларини ёзган.

Абу Ҳафс Насафий. Унинг тўлиқ номи Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил Насафий (1068–1142) бўлиб, баъзи манбаларда унга ҳам «Мотуридий» нисбаси берилган. Бу унинг Имом Мотуридийнинг маънавий шогирди ва мотуридия таълимотининг давомчиси эканидан дарак беради. Зеро,

Абу Ҳафс Насафий ўзининг «Китоб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд олимларини зикр этиш бўйича қанддек (ширин) китоб») асарининг бир нечта жойида Имом Мотуридий номини ўзининг маънавий устози сифатида ҳурмат билан зикр этган. Шунингдек, Абу Ҳафс Насафий ўзининг «Ақоид ан-Насафий» («Насафий ақидалари») асарида мотуридия таълимотини акс эттирган.

Абу Ҳафс Насафийга «Мотуридий» нисбаси берилишига унинг Имом Мотуридий юрти Самарқандда умрининг асосий қисмини ўтказганини ҳам сабаб қилиб кўрсатилади. Жумладан, ўрта аср аллома ва машҳур кишиларининг нисбаларини ёритиб берувчи «Китоб ал-ансоб» («Насаблар китоби») номли қомусий асар муаллифи Абу Саъд Самъоний (ваф. 1167 й.) алломани Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Насафий Мотуридий, деб атаган.

Нажмуддин Насафий ўрта аср шарқ олимларига хос қомусий билим соҳиби бўлиб, замонасининг машҳур тарихчиси, фақиҳи, муфасссири, тилшуноси, географи, файласуфи ҳамда шоири ҳам бўлган. У ёзган асарларнинг мундарижаси ниҳоятда кенг ва ранг-баранг бўлиб, уларнинг бир қисмигина бизгача етиб келган.

Нажмуддин Насафий тилшунослик, тарих, фикҳ каби илмларга бағишлаб 100 дан ортиқ асарлар яратган. Абу Саъд Самъоний Абу Ҳафс Насафий билан мактублар орқали илмий мулоқотда бўлган. Ҳозирги маълумотларга кўра, унинг бизгача 10 та китоби етиб келган. Унинг мотуридия калом мактабига оид «Ақоид ан-Насафий» асари катта шуҳрат қозонган. Ушбу асар мотуридия таълимотида Абул Муин Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асаридан кейинги ўринда туради. Нажмуддин Насафийнинг фалсафа ва ақоидга доир кўплаб асарлари мавжуд бўлган. Айниқса, унинг «Манзумот ан-Насафий фил хилофиёт» («Ихтилофлар ҳақида Насафий манзумаси») номли шеърый асари машҳур бўлган.

Абул Юср Паздавий. Садр ал-ислом Абул Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдилкарим Паздавий 1030

йилда туғилган. Дастлабки сабоқни отаси Абул Ҳасан Муҳаммад Паздавийдан олган. Бобоси Абдулкарим ибн Мусо Имом Мотуридийнинг шогирдларидан бири бўлиб, у оиласи орқали ҳам Самарқанд калом мактаби билан танишиш имконига эга бўлган. Паздавий ўз даврида бир қанча ҳанафий олимлардан таҳсил олган. Паздавийнинг устозлари орасида Абу Яъқуб Юсуф ибн Муҳаммад Нишопурий ва Абул Хаттоб каби олимларнинг ўрни катта бўлган. Абу Ҳафс Нажмуддин Умар Насафий ва Абул Муин Насафий Паздавийнинг энг машҳур шогирдлари ҳисобланган. Яна унинг шогирдлари орасида Рукнул аимма Абдулкарим ибн Муҳаммад Саной (ёки Сабой) Маданий, Муҳаммад ибн Тоҳир Самарқандий ва Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ҳулабий каби олимларни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Манбаларда қайд этилишича, у 1099 йилда Бухорода вафот этган.

Паздавийнинг асарлари орасида унинг «Усул ад-дин» («Дин асослари») асари муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асар 96 масаладан ташкил топган ва мазмун-моҳиятидан аҳли сунна вал жамоа йўналиши ва мотуридия мактаби фикрларининг бутун моҳиятини очиб бериш ва Мовароуннаҳрда тарқалган бидъат ва хурофотлар жамоаси («аҳл аз-зайғ вал бедаъ») таъсирини камайитириш учун ёзилган.

Шунингдек, Паздавийнинг Имом Муҳаммад Шайбонийнинг «ал-Жомийъ ас-сағир» («Кичик тўплам») асарига шарҳ сифатида «Таълиқот» («Шарҳлар») ҳамда фикҳга оид «ал-Воқиот» («Воқеалар») ва «ал-Мабсут» («Кенг маънолар») асарлари мавжуд бўлган. Паздавий Мовароуннаҳрда, айниқса Бухорода ҳанафий мазҳаби ҳамда мотуридия калом мактабининг ривожланишида улкан хизмат кўрсатган олим ҳисобланган.

Алоуддин Самарқандий. Ушбу аллома ҳам мотуридия таълимотининг йирик намояндаси Абул Муин Насафийнинг энг яқин шогирдларидан ҳисобланган ва фикҳ соҳасида улкан муваффақиятларга эришган. Унинг тўлиқ

исми Муҳаммад ибн Аби Аҳмад Абу Бакр Алоуддин Самарқандий бўлиб, унинг туғилган йили ҳақида манбаларда маълумотлар учрамайди. Олимнинг вафоти кўпчилик манбаларда 1143 йил деб кўрсатилган. Алоуддин Самарқандий Абул Муин Насафийдан фикҳ ва калом илмларини ўрганган ва шу асосда ўзининг фикҳга оид «Тухфат ал-фуқаҳо» («Фақиҳлар тухфаси») номли машҳур асарини яратган. Алоуддин Самарқандий нафақат фикҳ, балки калом ҳамда тафсир илмлари борасида ҳам самарали ижод қилган ва мотуридия калом мактабини қўллаб-қувватлаган. Натижада Абу Мансур Мотуридийнинг «Таъвилот аҳли сунна» («Аҳли сунна таъвиллари (тафсири)») номли тафсирига «Шарҳ таъвилот аҳли сунна» («Таъвилот аҳли сунна тафсири») номи билан шарҳ ёзган. Алломанинг ушбу шарҳни ёзишида Абул Муин Насафийнинг хизмати ниҳоятда катта бўлган. Чунки Алоуддин Самарқандийнинг ўзи Насафий билан Мотуридийнинг «Таъвилот» асарини бирга мутолаа қилганини ва Насафий жоиз, деб топган жойларга шарҳ ёзиб илова қилиб борганлиги ва кейинчалик ушбу шарҳларни алоҳида китоб ҳолига келтиргани ҳақида таъкидлаган. Шунингдек, Алоуддин Самарқандий Абул Юср Паздавийдан ҳам илм ўрганган. Алломанинг бир қанча шогирдлари ҳам бўлган. Унинг энг яқин шогирди ўз қизи Фотима бинт Алоуддин ҳисобланган. Фотима бинт Алоуддин машҳур фақиҳа олима даражасига кўтарилган. Алоуддин Самарқандий кизини ўзининг яқин шогирди Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад ал-Косонийга никоҳлаб берган. Косоний устозининг «Тухфат ал-фуқаҳо» асарига шарҳ тарзида «Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ» («Шариат тартибида ажойиб санъатлар») номли китобини ёзган. Косоний Абул Муин Насафийнинг ҳам шогирдларидан ҳисобланган.

Иброҳим Саффор Бухорий. Иброҳим ибн Исҳоқ Саффор Бухорий (ваф. 1139 й.) Абул Муин Насафийдан Бухорода калом илмидан таълим олган. Дастлаб у ўзининг

«Рисола фиҳа масоил суила анҳа аш-Шайх ас-Саффор фа ажаба анҳа» («Шайх Ас-Саффор жавоб берган масалалар ҳақида рисола») номли рисоласини ёзган. Ушбу рисолада Абу Мансур Мотуридийнинг фикрларини баён қилган. Олим бухороликлар учун калом илми бўйича «Китоб талхис ал-адилла ли қавоид ат-тавҳид» («Тавҳид қоидаларига оид далилларнинг қисқача баёни») номли ўқув қўлланмасини яратади. Ушбу қўлланманинг қўлёзмаси Туркиянинг «Атиф Эфенди» (Atif Efendi) номли кутубхонасида № 1220 рақами остида сақланади. Иброҳим ас-Саффорнинг Бухорода мотуридия калом мактабининг тарқалишида хизматлари ниҳоятда катта бўлган.

Нуруддин Собунӣ. Нуруддин Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Аби Бакр Собунӣ (ваф. 1184 й.) ҳам Иброҳим Саффор билан Бухорода мотуридия калом мактабининг тарқалишида жонбозлик кўрсатган олимдир. У Абул Муин Насафийни ўзининг устози деб ҳисоблаган ва ундан калом илмини ўрганган. Нуруддин Собунӣ Бухорода ашъария мактаби вакили Фаҳруддин Розий билан ҳам учрашган. Олим дастлаб «ал-Бидоя фи усул ад-дин» («Бошланғич дин асослари») номли ўқув қўлланмасини яратган. Ушбу қўлланма Истанбулда Б.Топалўғли томонидан 1978 йил биринчи маротаба нашр этирилган. Шундан сўнг бу асар муҳимлиги учун яна етти маротаба нашр этилди. Собунӣнинг яна «ал-Кифоя фил ҳидоя» («Ҳидоят ҳақида мухтасар китоб») номли асари мавжуд бўлиб, унинг қўлёзма нусхаси Туркиянинг «Лолали» (Laleli) номли кутубхонасида № 2271 рақами билан сақланади. Шунингдек, унинг «ал-Мунтақа мин исмат ал-анбиё» («Гуноҳлардан ҳоли бўлишлик фақат пайғамбарларга хос») номли асари бўлган. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхаси ҳам «Лолали» (Laleli) кутубхонасида № 2426 рақами билан сақланади.

Алоуддин Асмандӣ. Абул Фатҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Абдилҳамид ибн Умар ибн Ҳасан ибн Ҳусайн Самарқандӣ Асмандӣ 1095 йили Самарқанд атрофидаги

Асманд шахрида туғилган. Бу шаҳар Усманд ёки Саманд деб ҳам аталган. У «Тухфат ал-фуқаҳо» асари муаллифи Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий билан чалкаштирилгани боис, манбаларда унга Асмандий нисбаси ҳам қўшиб аталади. Асмандий Ашраф ибн Муҳаммад Алавийдан фикҳ илмини ўрганган, «ас-Садр аш-шаҳид» номи билан машҳур Бурҳон ал-аимма Умар ибн Абдулазиз ибн Моза Бухорийдан (ваф. 1142 й.) ҳадис ривоят қилган, Али ибн Умар Ҳарротдан ҳадис илмини ўрганган.

Асмандий Абул Муин Насафий билан учрашгани ҳақида маълумотлар келмаса-да, калом илмига оид асарларини ёзишда асосан унинг илмий меросидан таъсирланган. У Абул Муин Насафий асарларини замондоши Алоуддин Самарқандийдан ўрганган. Асмандийнинг калом илмига оид биргина асари ҳақида маълумотлар бор. Баъзи манбаларда унинг номи «Лубоб ал-калом» («Дақиқ калом илми») деб аталган бўлса, баъзи манбаларда унинг номи «ал-Ҳидоя фи усул ал-эътиқод» («Эътиқод асосларида ҳидоятга эришиш») ёки «ал-Ҳидоя вал калом» («Ҳидоят ва калом илми») деб келтирилган. Ушбу асар усул ад-дин мавзуларини янги ўрганаётганларга йўлланма бериш учун ёзилган. Асмандийнинг бошқа мавзуларга оид асарларига тўхталсак, унинг фуруъ ал-фикҳга оид «Тарикат хилоф ал-фикҳ байнал аиммат ал-аслоф» («Салаф имомларининг фикҳдаги ихтилоф йўллари»), «Базл ан-назар фи усул ал-фикҳ» («Усул ал-фикҳга назар солмоқ»), «ат-Таълиқа фил фикҳ» («Фикҳ илмига шарҳ») ва «ал-Амолий фит тафсир» («Тафсирдаги имлолар») номли асарлари ҳам мавжуддир. Лекин баъзи манбаларда ва кутубхона каталогларида «Тухфат ал-фуқаҳо», «Мезон ал-усул» («Усул илми мезони»), «Шарҳ ал-жомиъ ал-калом» («Калом илми тўплами шарҳи») ва «Шарҳ таъвилот ал-Қуръон» асарлари Алоуддин Самарқандийга эмас, балки янглиш равишда Алоуддин Асмандийга тегишли деб қайд этилган. Ҳанафий фақиҳлари

орасида ўзига хос обрўга эга бўлган ушбу аллома XII асрда Мовароуннахрда калом илми ривожига салмоқли хисса қўшган. Асмандий 1157 йил Бухорода вафот этган.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Абу Мансур Мотуридий қачон ва қаерда туғилган?*
2. *Мотуридийнинг қандай асарларини биласиз?*
3. *Мотуридия таълимоти вакилларида кимларни биласиз?*
4. *Мотуридия таълимотига оид қандай асарларни биласиз?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Айдын Али-заде. Матуридизм в ортодоксальном исламском мировоззрении // www.aboutislam.ws.
2. Айдын Али-заде. Ашаризм в ортодоксальном исламском мировоззрении // www.aboutislam.ws.
3. Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – 216 б.
4. Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннахр шаҳарлари ҳаётида тугган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): Тар. фан. док. дис... автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.
5. Окилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
6. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафий. – Т.: «Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси», 2010. – 39 б.
7. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.
8. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва таквима. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
9. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
10. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин: 2 жилдли / К. Салома нашри. – Дамашк: 1990-1993. – 1011 б.

ИККИНЧИ БОБ

АҚИДАВИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ОҚИМЛАР

2.1. МУЪТАЗИЛИЯ ТАЪЛИМОТИ ТАРИХИ

РЕЖА:

1. Муътазилия таълимотининг юзага келиши (Восил ибн Ато ақидаси).
2. Муътазилия таълимотининг бешта асоси. «Михна» ҳаракатининг фаолияти.
3. Муътазилия таълимотида пайдо бўлган оқимлар.

Таянч иборалар:

<i>муътазилия,</i>	<i>ал- манзила байнал</i>
<i>адл,</i>	<i>манзилатайн,</i>
<i>тавҳид,</i>	<i>калом,</i>
<i>ал-ваъд вал ваийд,</i>	<i>ал-усул ал-хамса,</i>
	<i>михна.</i>

1. Муътазилия таълимотининг юзага келиши (Восил ибн Ато ақидаси). Муътазилия таълимоти вакилларининг ақидавий қарашлари натижасида ушбу илм «калом» деб ном олган. Шунингдек, калом илмида биринчи йирик йўналиш ҳам муътазилия таълимоти ҳисобланади. Муътазилиянинг тарихи Ҳасан Басрийнинг собиқ шогирдларидан бўлган Восил ибн Ато ва Амр ибн Убайдга бориб тақалади. Муътазилийлар Дамашқ ва Бағдод халифалиги ҳаётида VII–IX асрларда муҳим ўрин тутганлар. Ҳасан Басрий (ваф. 728 й.) даврасидан шогирдлари Восил ибн Ато (ваф. 748 й.) ва Амр ибн Убайд (ваф. 761 й.) ўзларининг «ал-манзила байнал манзилатайн» («икки манзил орасидаги бир манзил») мавзуидаги

акидалари билан ажралиб чиқадилар ва «муътазила» («ажралганлар») номини оладилар.

Ривоят қилинишича, умавий халифа Ҳишом ибн Абдулмалик даврида Шайх Ҳасан Басрий ҳузурига бир одам келиб: «Эй динимизнинг пешвоси, замонамизда бир жамоа пайдо бўлдики, улар гуноҳи кабира қилувчиларни кофир ҳисоблайдилар. Яна бир жамоа эса, кофирга тоат фойда қилмаганидек, мўминга ҳам гуноҳ зарар қилмайди, дейдилар. Улар ҳақида сиз нима дейсиз?» – деб сўради. Ҳасан Басрий фикрга чўмиб, жавоб беришга улгурмай Восил ибн Ато ўрнидан туриб, масжид устунига суяниб деди: «Мен гуноҳи кабира қилганни мутлақ мўмин демайман, мутлақ кофир ҳам эмас, икковининг ўртасидаги манзилдадир. Мўминлик мақтов исмдир, фосиқ эса мақтовга лойиқ эмас, демак бундай одам мўмин бўлолмайди. Уни кофир ҳам деб бўлмайди, чунки у шаҳодат калимасини айтган. Агар тавба қилмай ўлса, абадий дўзахга тушади, чунки охиратда фақат икки тоифалар: жаннатга тушувчилар ва дўзахга тушувчиларгина бўлади. Лекин фосиқнинг азоби кофирнинг азобидан енгилроқ бўлади», – деб жавоб беради. Ҳасан Басрий: «Восил бизлардан ажради», – деди. Шундан буён бу тоифа «муътазила» деб ном олган.

Муътазилийларнинг ўзлари ҳам доим бир-бирлари билан мубоҳасада, ихтилофда бўлувчи бир неча гуруҳларга бўлинган эдилар. Уларнинг энг катта ва кучлиси Бағдод ва Басра мактаблари эди. Бағдод мактаби бошида Бишр ибн Муътамар, Басра мактаби бошида эса Восил ибн Ато турарди. Мазкур икки мактаб вакиллари орасида кучли баҳслар бўлган. Бу икки мактаб ўртасидаги тортишувларни муътазилия олими Абу Рашид Найсабурийнинг (ваф. 1024 й.) «ал-Масоил фил хилоф байнал басрийин вал бағдодийин» («Басралик ва бағдодлик муътазилийлар ўртасидаги ихтилофли масалалар». 1979 йил Байрутда нашр эттирилган) номли китобида яққол кўриш мумкин.

Муътазилийлар умавийлар давлатига мухолиф бўлиб фаолият олиб борганлар. Шиалардан бўлган зайдийларга хайрихоҳликлари туфайли аббосийлар ҳам уларга дастлаб салбий муносабатда бўлдилар. Айниқса, Ҳорун ар-Рашид даврида улар қаттиқ таъкиб остига олинадилар. Лекин Маъмун ва ундан кейинги икки халифа Муътасим ва Восик даврларида (813–847) аҳвол бутунлай ўзгариб, улар аббосийларнинг суюкли пешволарига айланадилар, ҳатто баъзи йирик давлат мансабларига ҳам сазовор бўладилар. Чунки халифа Маъмун ҳам ёшлигидан муътазилийларнинг обрўли олими Абул Ҳузайл Аллофдан сабоқ олган эди. Халифа Маъмун даврида муътазилийлар жуда катта кучга эга бўладилар. Ҳокимиятнинг катта лавозимларини ҳам эгаллаганлар. Улар «Михна» деган уюшма ташкил қилиб, ўзларининг ақидаларига эргашмаган уламоларни қаттиқ таъкиб остига олганлар. Бу даврдаги энг устувор ақида, шубҳасиз «Қуръон махлуқдир» деган ақида эди. «Михна» ҳаракатининг илғор вакилларида бири Аҳмад ибн Аби Дуад бу борада энг ашаддийлардан эди. Тарихдан унинг ҳанбалий мазҳаби имоми Аҳмад ибн Ҳанбални жазолатгани ҳақидаги хабарлар етиб келган. Лекин Мутаваккил ҳукмронлигида (847–861) улар яна таъкиб остига олинадилар. Бу даврда илгари «Қуръон махлуқдир» деган ақидаларини уламоларга мажбурлаб сингдирган ва Имом Аҳмад ибн Ҳанбални фитна билан Маъмун саройида дарра билан жазолатган Аҳмад ибн Аби Дуад ҳам қатл қилинган эди. Буидлар даврида (945–1055) муътазилий Қози Абдулжаббор (ваф. 1025 й.) мактаби яна ривожланди. XII–XIII асрларда эса муътазилийлар фикри Хоразмда ҳам кенг ёйилди.

2. Муътазилия таълимотининг бешта асоси. «Михна» ҳаракатининг фаолияти. Муътазилийлар ҳокимият масаласида халифа бўлиш лозимлигини уқтирардилар. Илк муътазилийлар халифа курайшлик бўлиши шарт эмас, деб ҳисоблаганлар, аммо кейинги даврлардаги айрим муъта-

зилийлар эса халифаликка қурайшликдан бошқа киши лойиқ эмас, деб уқтирганлар. Уларнинг фикрича, имом илоҳий кўрсатма бўйича ҳокимият тепасига келмайди, балки у ижтимоий, этник келиб чиқишидан қатъи назар, мусулмон жамоасидан сайланиши лозим.

Улар «адлийун», «адлия», «аҳл ал-адл», «аҳл ал-адл ват тавҳид» каби номлар билан аталганлар. Уларнинг бундай номланишига беш асосий тамойилларининг дастлабки иккитаси сабаб бўлган. Муътазилиянинг машҳур олимларидан Абул Ҳузайл Аллоф (ваф. 841 ёки 849 й.) «ал-Усул ал-хамса» («Бешта усул») номли асар ёзиб муътазилия таълимотининг асосини бешта тамойилга бўлиб чиққан. Унинг ушбу асари муътазилийлар орасида шу қадар машҳур бўлганки, ҳатто улар бир-бирларининг қанчалик катта илмга эга эканликларини ушбу асарни қай даражада билишлари орқали баҳолаганлар. Муътазилиянинг беш асосий тамойили куйидагилардир:

1. «Адл» (*Аллоҳнинг адолати*) – илоҳий адолат инсоннинг ирода эркинлигини тақозо этади. Аллоҳ фақат яхшилик (ал-аслах) ижодкори бўлиб, у инсон умри давомида қилиши керак бўлган нарсалар тартибининг бузилишига йўл қўймайди, яъни Аллоҳ фақат яхши амалларни яратган.

2. «Тавҳид» (*Аллоҳнинг ягоналиги*) – Аллоҳнинг оламда танҳолигини эътироф этиш, кўпхудолик ва антропоморфизм, яъни Аллоҳни одам қиёфасида тасаввур қилишни инкор этиш. Бунда улар мужассима ва мушаббихаларга қарши турганлар. Шунингдек, Аллоҳнинг сифатларини қадимийлигини инкор этганлар. Уларнинг эътироф этишича, агар Аллоҳнинг сифатлари ўзи билан азалий бўлса, «тавҳид» йўқ бўлиб қолади.

3. «ал-Ваъд вал вайид» (*мукофот ва жазо*) – муътазилийлар билан бирга хаворижлар эътироф этган бу қоидага кўра, Аллоҳ мўминларга жаннат ва кофирларга дўзах ваъда қилган бўлса, ўз ваъдасида туриши лозим, яъни имон келтирган кишиларни жаннатга, куфрга сабаб бўлувчи

ишларни қилган кишиларни дўзахга киритиши керак. Бунда Расулulloҳнинг шафоатлари-ю, Аллоҳнинг «Раҳмон», «Раҳим» сифатлари ҳам ёрдам бермаслиги керак. Чунки инсон ўз хатти-ҳаракати учун тўлиқ жавоб бериши лозим. Бунда улар осий, яъни гуноҳкор мусулмоннинг шафоат билан жаннатга киришини инкор этадилар. Уларнинг фикрича, агар осий мусулмон ҳам, итоаткор мусулмон ҳам бирга жаннатга кирса Аллоҳнинг адолати йўқ бўлиб қолади.

4. «ал-Манзила байнал манзилатайн» – гуноҳи кабира қилган мусулмон мўминлар қаторидан чиқарилади (муржийлар фикрига карши), лекин кофир бўлиб қолмайди (хаворижлар ақидасига мувофиқ), балки оралик ҳаётда бўлади. Бу тамойил юқорида таъкидлаб ўтилганидек, биринчи муътазилийларнинг Ҳасан Басрий даврасидан ажралишига сабаб бўлган эди. Ҳасан Басрийнинг фикрига кўра, ундай мусулмонлар мунофиқ ҳисобланган.

5. «ал-Амр бил маъруф ван наҳий анил мункар» (*Яхшиликка чақириш ва ёмонликдан қайтариш*) – барча воситалар билан, яъни зўрлик қилиб, «қилич билан» бўлса ҳам бу ҳукм бажарилиши лозим деб ҳисоблаганлар. Улар «ал-амр бил маъруф» деганда ўзларининг эътиқодий қарашларини сингдиришни, «ан-Наҳий анил мункар» деганда ўз эътиқодий қарашларидан бош тортганларни мажбурлашни назарда тутганлар.

Шунингдек, муътазилийлар Аллоҳнинг қазо ва қадарини инкор этиб: «Инсон ўз тақдирини ўзи яратади», деганлари учун, «қадарийлар» деб ҳам номланган. Лекин улар ўзларига берилган «қадарий» номини инкор этганлар.

Аҳли сунна вал жамоа эътиқодига кўра, «хайр» ва «шарр»нинг (яхшилик ва ёмонлик) холиқи аслида Аллоҳдир. Муътазилийлар фикрича, Аллоҳ «шарр»ни (ёмонликни) тақдир қилмаган ва у билан ҳукм ҳам этмаган. Агар ёмонлик билан ҳукм этса-ю, кейин азоб берса, Аллоҳ ўз бандасига зулм қилган бўлади, деган ақидани илгари сурганлар.

Муътазилийлар ислом уламолари томонидан ашъария ва мотуридиядан фаркли равишда диний-ақидавий қарашларни белгилашда нақлий далиллар, яъни Қуръон ва суннани эмас, балки ақлий далилларни биринчи ўринга қўйишда айбланадилар. Ақидавий масалаларни ечишда ақл ва фикрни асосий манба қилиб олиб, унга тўғри келмаса, ҳатто, оят ва ҳадисларни инобатга олмай, балки уларни ақлга бўйсундирмоқчи бўлганлар. Шунинг учун муҳаддис уламолар, мотуридия ва ашъария вакиллари муътазилия таълимотини танқид қилганлар.

Муътазилия таълимоти аббосийлар даврида кескин ривожланиши натижасида ушбу таълимот вакиллари катта лавозимларни эгаллаганлар. Натижада ушбу таълимотнинг ҳар қандай ақидавий қарашлари ўша даврдаги уламоларга мажбуран сингдирилар эди. Муътазилийлар ўзларига муҳолиф бўлган уламоларга қарши курашиш мақсадида «Михна» номли ҳаракат ташкил этадилар. Ушбу ҳаракат уларнинг «Қуръон махлуқдир» деган ақидаларига қарши турган барча олимларга қарши курашиш мақсадида юзага келган эди. Аббосий халифалардан Маъмун, Муътасим ва Восиқлар даврида ушбу ҳаракат ўзининг қаттиқ сиёсатини олиб борган. Натижада кўплаб маҳаллий уламолар тазйиққа учраган. Ушбу ҳаракатнинг пешқадамларидан халифаликда «Қози ал-қузот» макомига эга бўлган Аҳмад ибн Аби Дуад, мисрлик қози Муҳаммад ибн Абил Лайсни мисол келтириш мумкин. Ушбу кишилар асосан Муътасим ва Восиқ халифалиги давларида фаолият олиб борганлар.

Халифа Восиқ ҳукумат тепасига келгач, «Михна» ҳаракати янада жонланиб кетди. Халифа Восиқ Муҳаммад ибн Абил Лайсга Бағдоддаги барча кўзга кўринган уламоларни имтиҳон қилишга ва «Қуръон махлуқдир» деган ақидани тан олмаган олимларни маъмурий жазога тортишга буюради. Муътазилийларнинг шу тариқа ўз диний қарашларини мажбуран сингдириш сиёсати натижасида Бағдодда «Михна» таркибига кирмаган на муҳаддис,

на муаззин ва на муаллиф қолмайди. Ушбу акидани тан олмаган уламолар ҳибсга олинган. Ҳатто, Муҳаммад ибн Абил Лайс Бағдоддаги барча масжидларнинг пештоқ ва меҳроблари устига «Ла илаҳа иллаллоҳ раббил Қуръанил махлуқ» (*маъноси: яратилган Қуръоннинг раббиси бўлмиш Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир*) деб ёзиб қўйишга буюрган.

«Михна» ҳаракати билан боғлиқ сиёсат натижасида муҳаддис олим Аҳмад ибн Ҳанбал қаттиқ азият чеккан. Ўз даврининг машҳур фақиҳи ва муҳаддиси ҳисобланган ушбу олим аввал уй қамоғида бўлган, сўнгра зиндонга маҳкум қилинган эди. Аҳмад ибн Ҳанбалнинг бундай жазога ҳукм этилишида Аҳмад ибн Аби Дуаднинг ўрни катта бўлган.

849 йил ҳукумат тепасига Халифа Мутаваккил келгач «Михна» ҳаракати тугатилган ва ҳаракат тепасида турган муътазилийлар жазога тортилган. Шундай қилиб, Мутаваккил халифалиги давридан бошлаб муътазилия таълимотининг ривожини сусайиб боради. Бунда албатта, IX–X асрларда фаолият олиб борган мовароуннаҳрлик Абу Мансур Мотуридий ва басралик Абул Ҳасан Ашъарийнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Муътазилия таълимоти ўзининг қуйидаги ақидавий қарашлари билан аҳли сунна вал жамоа эътиқодидан ажралиб турган:

- Аллоҳнинг исми ва сифатлари азалий эмас, улар ҳеч қандай маъно ва мазмунга эга эмас. Аллоҳнинг исми билан сифатлари бир нарса;

- Аллоҳни бу дунёда ҳам, охирада ҳам кўриш мумкин эмас;

- Қуръон махлуқдир. У азалий эмасдир;

- банданинг фойдасини кўзлаб иш қилиш Аллоҳнинг зиммасига вожиб. Банданинг қудрати ва тоқати Аллоҳга боғлиқ эмас. Уларнинг фикрича, феълларни банданинг ўзи яратади;

- қатл этилган ёки ҳалокат туфайли вафот этган банда ажалидан олдин ўлган ҳисобланади;

– ҳалол лукма банданинг ўз ризқидир, лекин ҳаром лукма эса аслида унинг ҳақиқий ризқи эмас;

– Аллоҳнинг иродаси ҳодисдир, қадим эмас;

– Аллоҳ фақат яхшиликни (аслаҳ) ирода қилади, ёмонлик эса унинг иродасидан ташқаридадир;

– амаллар имоннинг таркибига киради ва амаллар имоннинг асосий рукнидир;

– банданинг имони унинг амалларига қараб камайиб ва кўпайиб туради;

– гуноҳи кабира қилган мусулмон имон билан куфр ўртасида қолади;

– гуноҳи кабира қилган мўминлар дўзахда абадий қоладилар;

– шафоат фақат яхши одамларга нисбатан қилинур. Гуноҳларни ҳеч ким шафоат эта олмас;

– жаннат билан дўзах ҳали яратилмаган. Чунки Аллоҳ дўзах аҳллари ва жаннат аҳллари сонини қиёматгача аниқ билмайди;

– қабрдаги азоб ёки роҳат, қиёмат тарозуси, Сирот кўприги, Кавсар ҳовузи кабилар аслида йўқ тушунча;

– авлиёларнинг каромати бўлмаган нарса. Чунки уларнинг каромати пайғамбарлар мўъжизалари билан бир хил бўлиб қолади;

– муқаллид (бошқаларга тақлидан мўмин бўлган одам, масалан, ота-онаси мўмин бўлгани учун ўзини мўмин ҳисоблаган киши)нинг имони қабул қилинмайди.

3. Муътазилия таълимотида пайдо бўлган оқимлар.

Муътазилия таълимоти ўзининг фаолияти давомида бир қанча олимларининг ўзаро тортишувлари натижасида турли оқимларга ҳам ажралишга улгурган эди. Бунда асосан, юқорида таъкидлаб ўтилган Басра ва Бағдод мактаби вакиллариининг «хизмат»лари катта бўлган. Абул Фатҳ Шаҳристоний «ал-Милал ван нихал» («Динлар ва диний фирқалар») асарида муътазилия таълимотини бир қанча оқимларга бўлиниб кетганини эътироф этган.

1. Восилия. Ушбу оқим вакиллари Абу Ҳузайфа Восил ибн Ато ал-Ғаззол Алсаънинг тарафдорларидир (*Абу Ҳузайфа Восил ибн Ато ал-Ғаззол Бани Зоббана ёки Бани Маҳзумнинг мавлоларидандир. У муътазилиянинг дастлабки вакили бўлган. Унинг «Алсаъ» деб аталишига сабаб, у араб тилидаги «ро» товушини «гайн» қилиб талаффуз қилган. Ғаззол номини эса, Басрадаги ип сотувчилар бозорига кўп борганидан олган*). Унинг фикрий қарашлари тарафдорлари «восилия» деб аталган. Улар куйидаги ақидавий қарашлари билан бошқа муътазилия фирқаларидан ажралиб турганлар:

– Аллоҳнинг илм, қудрат, ирода ва ҳаёт каби сифатларини инкор қилганлар. Дастлаб ушбу масала борасида муътазилийларда ихтилофлар бўлмаган эди. Лекин Восил ибн Ато: «Кимда-ким биронта қадим сифатни Аллоҳга собит қилса, у икки илоҳни собит қилган бўлади», – деган ақидани ўртага олиб чиққан. Натижада восилия тарафдорлари эътиқоди бўйича, ҳар қандай қадим сифат гўё алоҳида илоҳдай бўлиб қолади ва Аллоҳнинг тавҳиди йўққа чиқиб қолади деган ақида юзага келган. Кейинчалик восилия тарафдорлари фалсафа китобларини кўп мутолаа қилиб улардан қаттиқ таъсирланишлари натижасида Аллоҳнинг барча сифатларини инкор этганлар;

– қадар масаласида восилийлар Маъбад ал-Жуханий, Ғийлон ад-Дамашқий ақидасини илгари сурдилар. Восил ибн Ато қадар масаласига юқоридаги сифат масаласидан ҳам кўпроқ эътибор берган. Унинг таъкидлашича, Аллоҳ Ҳаким ва Ориф зотдир. Унга ёмонлик ва зулм нисбат қилиниши нотўғридир. У ўз бандаларига буюрган нарсасининг аксини ирода қилиши мумкин эмас. Ахир Аллоҳ ўз бандаларининг тақдирига гуноҳни битиб, сўнгра ўзи уни жазолаши адолатдан бўлмайдди. Шунинг учун банданинг ўзи яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам, имон ёки куфрни, тоат ва маъсиятни ҳам ўзи ҳосил қилувчидир. Шу тариқа у ўзи амалга оширган ишига кўра жазоланади ёки мукофот-

ланади. Аллоҳ буларнинг ҳаммасига қодир қилиб қўяди. Банданинг феъллари ҳаракат, сукунат, суяниш, назар қилиш ва билишда чегараланади;

– «ал-манзила байнал манзилатайн» ақидаси. Восил ибн Атонинг ушбу ақидаси туфайли устози Ҳасан Басрийнинг дарсидан ҳайдалгани ва «муътазилия» номи ҳам шундан сўнг пайдо бўлгани ҳақида юқорида тўхталиб ўтилган эди;

– Жамал ва Сиффин жангларида иштирок этган икки томон мусулмонларга нисбатан билдирилган фикр. Восил ибн Атонинг фикрича, ушбу фитнада икки томоннинг бири аниқ хато қилган. Лекин қайси томон хато қилгани Аллоҳга аёндир. Икки томоннинг бири фосикдир. Икки томоннинг ҳам шаҳодати қабул қилинмайди.

2. Ҳузайлия. Абул Ҳузайл Аллоф Ҳамадон ибн Ҳузайл Аллофнинг (ваф. 841 ёки 849 й.) тарафдорларидир. У муътазилиянинг машҳур шайхи бўлган. У муътазилия таълимотини Восил ибн Атонинг шогирди Усмон ибн Холид Товилдан ўрганган. Ҳузайлия оқими ҳам бир қанча ақидавий қарашлари билан бошқа муътазилийлардан ажралиб турган:

– Аллоҳ ўз илми билан Олимдир. Илми эса унинг зотидир. Қудрати билан Қодирдир. Қудрати эса унинг зотидир. Ҳаёт билан тирикдир. Ҳаёти эса, яъни тириклиги унинг зотидир. Ҳузайлия ушбу ақидани файласуфлардан ўзлаштирганлар;

– Абул Ҳузайл Аллоҳнинг каломи ҳақида шундай дейди: «Аллоҳ каломининг баъзисининг ўрни йўқ. Масалан, араб тилидаги «кун» (бўл) калимаси. Баъзисининг ўрни бордир. Масалан, амр, наҳий, хабар ва бошқалар;

– қадар масаласидаги сўзи. У қадар масаласида аввалгилар айтган сўзни айтади. У дунёда, яъни инсоннинг дунёдаги ҳолати борасидаги фикрида қадарийлардан ҳисобланади, охират масаласида эса жабарийлар йўлини тутди. Охиратда жаннат ёки дўзахда абадий қоладиганларнинг ҳаракати бўлмайди. Барчаси Аллоҳнинг махлуқи

бўлади. Унда банданинг касби йўқ. Агар касби бўлса мукаллаф бўлиб қолади. Охиратда эса таклиф йўқ (таклиф масаласи ҳақида алоҳида тўхталиб ўтамиз);

– жаҳаннам ва жаннатда абадий қоладиганларнинг ҳаракатлари тўхтайди. Улар доимий жимжитликда бўладилар. Лаззатлар ёки азоблар ана шу жимжитликда ўз аҳлида жам бўлади;

– иститоат масаласи. Иститоат қалбий ишларда эмас, балки аъзолар билан бўладиган ишларда намоёндыр;

– хабар етиб бормаган мукаллаф тўғрисидаги сўз. Мукаллафга Аллоҳ таолони далил билан билмоқлиги вожибдир. Агар Аллоҳни ақли билан танимаса абадий азобга лойиқ бўлади;

– ажал ва ризқлар тўғрисидаги сўз. Киши агар ўлдирилмаса, ўз вақтида ўлади. Агар қатл қилинса, ажалидан аввал ўлган бўлади.

3. Наззомия. Бу оқим вакиллари Иброҳим ибн Ясор ибн Ҳониъ ан-Наззомнинг (ваф. 836 й.) тарафдорларидир. Иброҳим ибн Ясор ҳузайлия оқимининг асосчиси Абул Ҳузайлнинг жияни бўлган. У Жоҳизнинг муътазилиядаги устозларидан бири ҳисобланган. Кўп фалсафа китобларини ўқиган ва ундаги фикрларни муътазилия эътиқодига олиб кирган. Наззомиянинг қуйидаги ақидавий қарашлари мавжуд бўлган:

– Наззом «қадарнинг яхши ёки ёмони ҳам инсондан», – деган муътазилия эътиқодига қуйидаги фикрни қўшимча қилган: «Аллоҳ маъсият ва ёмонликларга қодир бўлиш билан сифатланмайди. Аллоҳ ундай нарсаларга қодир эмас». Бу ақида бошқа муътазилийлар фикрига хилофдир. Чунки улар, «Аллоҳ ёмонлик ва маъсиятларга қодир, лекин уни қилмайди. Чунки у ёмон ишдир», – деб таъкидлаганлар;

– Наззом ирода борасида, «Аллоҳ ҳақиқатда ирода билан сифатланмаган», деган ақидани илгари сурган;

– бандалар феълларининг барчаси фақатгина ҳаракатлардир ва бошқа нарса эмасдир;

– ҳақиқатда инсон нафсдир. Рух билан бадан эса, унинг қолипи, ғилофи ҳисобланади;

– барча қудрат чегарасига етган феъл яратишликда Аллоҳнинг феълдир;

– Назом фалсафадан «бўлинмайдиган бўлак йўқдир», деган фикрни ислом ақидасига олиб кирган;

– «жавҳар»лар (*«жавҳар», калом илмида бошқа нарсалардан таркиб топмаган ва бўлакларга бўлинмайдиган нарса деб, тушунилади*) жамланган «араз»дан (*ўзи қойим бўла олмай бошқа нарсанинг мавжудлигига муҳтож нарса*) ташкил топган;

– Аллоҳ барча мавжудотларни (наботот, ҳайвонот, инсоният) бирданига ҳозирги кўриниш ҳолатида яратган. Одам عَلَيْهِ السَّلَامнинг яратилиши унинг фарзандлари яратилишидан олдин бўлмаган. Аллоҳ унинг фарзандларининг баъзисини маълум муддат яшириб турган;

– Қуръоннинг иъжози (мўъжизаси) ўтган ва келажак ишлар ҳақида хабар беришда ва арабларни даъво қилишдан мажбуран буришда намоён бўлади. Зеро, Аллоҳ уларга имкон берганда балоғат, фасоҳат ва назмда Қуръонга ўхшаш асарни ёза олардилар. Яъни аслида улар ҳам бирор сурага ўхшаш нарса айтишга имконлари етар эди. Лекин Аллоҳ томонидан ушбу қобилият мажбуран улардан тўсиб қўйилган;

– ижмо ва қиёс шариатда ҳужжат эмас. Лекин бегуноҳ имомнинг сўзи ҳужжат бўлиши мумкин;

– банда «самъ» (хабар эшитиш) келмасидан олдин ҳам кофир бўлиши мумкин. Киши оқил (ақлли), ҳужжат излашга имконли бўлса, ҳужжат ва далиллар билан Аллоҳни танимоқлиги лозим;

– Назом «ал-ваъд вал ваийд» масаласи ҳақида шундай дейди: «Ким 199 дирҳамни ўғирласа ёки бошқа нарса билан кимгадир хиёнат қилса, ўғирлаган нарсаси закот нисобига етмагунга қадар фосиқ бўлмайди. 200 дирҳамни ўғирласа фосиқ бўлади.

4. Хобития ва ҳадасия. Хобития вакиллари Аҳмад ибн Хобитнинг (ваф. 847 й.) издошларидир. Шунингдек, ҳадасия вакиллари Фазл ал-Ҳадасий (ваф. 871 й.) номли олимнинг издошларидир. Ушбу икки олим ҳам Назомнинг назариясига эргашган. Улар ҳам фалсафа китобларидан таъсирланган ва назомия оқимиға қуйидаги ақидавий қарашларни киритганлар:

- улар насронийларнинг «Исо Масих охиратда махлуқотни ҳисоб-китоб қилади», деган эътиқодларига мувофиқ Исо ﷺ да илоҳийлик ҳукмини собит қиладилар;

- улар ўз эътиқодларида таносух эътиқодига мувофиқ айрим фикрларни илгари сурганлар;

- уларнинг фикрича, бандалар қиёматда Аллоҳни кўзлари билан эмас, қалб ва ақл билан кўра оладилар.

5. Бишрия. Бишр ибн Мўътамарнинг (ваф. 825 й.) издошлари. У муътазилия уламоларининг пешқадамларидан бўлган. Унинг ақидавий қарашлари муътазилиянинг бошқа фирқаларидан қуйидаги масалалар билан ажралиб туради:

- ранг, там, ҳид, идрокларнинг барчаси эшитиш ёки кўришдан пайдо бўлади. Бишр ушбу ақидасини файласуфлардан ўзлаштирган;

- иститоат тананинг ва тана аъзоларининг соғломлигидадир;

- Аллоҳ гўдакни азоблашга қодир. Агар бу ишни қилса, золим бўлади. Лекин бу гапни Аллоҳ ҳақида айтишлик тўғри эмас. Агар Аллоҳ гўдакни азобласа, у гўдак балоғатга етган, ақлли ва гуноҳкор, жазога ҳақли бўлиб қолади;

- Аллоҳнинг иродаси феъллардан бир феълдир. Аллоҳнинг иродаси икки хил бўлади: зотий сифат ва феълий сифат. Зотий сифат бу Аллоҳ ўзининг барча феълларини ва бандаларнинг тоатини ирода қилмоқлигидир. У Ҳаким зот бўлиб, яхшилиқни билиб туриб, уни ирода қилмаслиги мумкин эмас. Феълий сифат

эса, агар ўзининг феълини ирода қилса, бу уни яратмоқлигидир. Агар бандаларнинг феълини ирода қилса, унга буюрмоқлигидир;

– Аллоҳнинг бир лутфи борки, агар уни берса, ердаги барча мўминлар савобга ҳақли бўладиган даражада имонга эришадилар. Лекин буни Аллоҳ бандаларига бермоқлиги вожиб эмас;

– ким бир гуноҳи кабирадан тавба қилса, сўнг яна унга қайтса, у аввалги гуноҳининг ҳам жазосини олади. Чунки унинг аввалги тавбаси гуноҳга қайтмаслик шарти билан қабул қилинган эди.

6. Муаммария. Муаммар ибн Ибод Суллабийнинг (ваф. 830 й.) тарафдорларидир. Унинг исми Абу Амр Муаммар ибн Ибод ас-Суллабий бўлиб, машҳур олим бўлган. Муаммария оқими қадарийларнинг энг каттаси бўлиб, Аллоҳнинг сифатларини ва қадарнинг яхшиси ва ёмони Аллоҳдан эканини инкор қилган. Муаммарийлар қуйидаги ақидавий фикрлар билан бошқа муътазилийлардан ажралиб турган:

– Аллоҳ «жисм»лардан бошқа нарсани яратмаган. «Араз»лар эса, «жисм»лардан пайдо бўлган нарсадир. У мажбурий бўлиши мумкин: худди олов ёнишни пайдо қилганидек. Ёки ихтиёрий бўлиши мумкин: худди ҳайвон ҳаракатни, жим туришни, тўпланиш ва бўлинишни пайдо қилганидек;

– Аллоҳнинг бирор нарсани ирода қилиши аслида бирор нарсани яратиши ҳам эмас, амр ҳам эмас, хабар ҳам эмас.

Муаммариянинг ушбу қарашида тушунарсизлик ва чигаллик бор. Чунки инсон Аллоҳнинг иродасидан бошқа ишни қилмайди. Зеро, туриш, ўтириш, ҳаракат қилиш, жим туриш каби тақлифий ишларнинг барчасида инсон Аллоҳнинг иродасига таянади. Муаммариянинг яна бир ақидасига кўра, инсон аслида жасад бўлмаган маъно ва жавҳардан иборат. Инсон олим, қодир, мухтор, ҳаким ҳисобланса-да, лекин у ҳаракатланувчи, жим турувчи эмас. У кўрмайди,

ушламайди, ҳис қилмайди ва бирор жойга тушмайди ҳам. Уни макон ўраб олмайди, замон ҳам камраб олмайди. У фақат жасадни бошқарувчидир. Инсоннинг ўз жасадини бошқариши жасади билан бўлган алоқаси ҳисобланади.

7. Мардория. Бу оқимнинг асосчиси Абу Мусо кунясини ва ал-Мардор лақабини олган Исо ибн Субайх ҳисобланади (ваф. 841 й.). Сўзга уста, кўп қисса айтувчи Исо ибн Субайх муътазилийларнинг пешқадам олимларидан бўлган. У Бишр ибн Муътамарнинг шогирди бўлган. Исо ибн Субайх зоҳид инсон бўлиб, «муътазилийларнинг роҳиби» деган лақабни олган. Унинг оқими бошқа муътазилия оқимларидан қуйидаги фикрлар билан ажралиб туради:

– уларнинг қадар ҳақидаги фикрларига кўра, Аллоҳ ёлғон гапириш, зулм қилишни тақдир қилган. Лекин у ёлғон гапирса (ўз ваъдасида турмаса) ёки зулм (тақводор билан осий мўминни баробар жаннатга киргизса) қилса, ёлғончи, золим илоҳ бўлиб қолади.

– Қуръон ҳақида фикрларига кўра, инсонлар аслида фасоҳат, балоғат ва назмда Қуръонга ўхшаш асарни яратишга қодирлар. Қуръон эса махлуқдир (яратилган). Кимки Қуръонни қадим деб ҳисобласа ва «бандаларнинг феълларини Аллоҳ яратади», деса, у диндан чиқади.

8. Сумомия. Ушбу оқимга Абу Муин Сумома ибн Ашрас ан-Нумайрий (ваф. 828 й.) асос солган. Муътазилиянинг обрўли уламоларидан ҳисобланган Сумома ибн Ашрас Жоҳизнинг устози бўлган ва Ҳорун ар-Рашиднинг саройида фаолият олиб борган. Сумомия оқими қуйидаги ақидавий қарашлари билан ажралиб турган:

– фосиқ мўмин тавбасиз ҳолатда ўлса, дўзахда абадий қолади, ҳаётлик чоғида эса икки манзилнинг ўртасида бўлади;

– кофирлар, мушриклар, мажусийлар, яҳудийлар, насронийлар, зиндиклар ва даҳрийлар ҳам қиёмат кунида худди ҳайвонлар, қушлар ва мўминларнинг сағир ўлган болалари

каби тупрокқа айланиб кетади;

– иститоат, саломатлик ва аъзоларнинг соғломлиги уларнинг балолардан холи эканлигидир. Бу эса феълдан олдин бўлади.

– маърифат назардан пайдо бўлади. Назар бу бажарувчиси йўқ ишдир;

– сумомиянинг ақлга қараб иш қилиш ва хабар етиб бормасдан олдин маърифатни вожиб қилиш ҳақидаги фикрлари бошқа муътазилия оқимларининг фикрларига ўхшайди. Лекин ушбу масаладаги айрим қарашлари бошқа оқимларнинг фикрларига хилофдир. Масалан, «кофирларнинг орасида ўз холиқини танимасликда узрли бўлганлари ҳам бор, маърифатларнинг барчаси зарурий нарсадир. Ким Аллоҳни танишга мажбур бўлмаса унга буюрилмайди. Чунки инсон ҳам аслида бошқа махлуқотлар (ҳайвонлар) каби яратилган», деган ақидаси бошқа муътазилия оқимларининг қарашларига зиддир;

– инсонда иродадан бошқа феъл йўқ. Иродадан бошқа нарсалар аслида пайдо қилувчисиз пайдо бўлган нарсалардир. Олам Аллоҳнинг ўз табиати билан яратган нарсасидир.

9. Ҳишомия. Ушбу оқимнинг асосчиси Ҳишом ибн Амр ал-Фувтий (ваф. 841 й.) ҳисобланиб, у муътазилия таълимотининг дастлабки вакилларида бўлган. Халифа Маъмун билан алоқаси яхши бўлган. У қазо ва қадар масалаларида бошқа муътазилийлардан кўра чуқур кетган. Ҳишом ибн Амр Аллоҳга феълларнинг нисбатини ишлатишни тақиқлаган. Унинг таъкидлашича, Аллоҳ мўминлар қалблари орасини улфат қилмайди, балки улар ўз ихтиёрлари билан улфат бўладилар. Аллоҳ мўминларга имонни севдирмайди ва қалбларида зийнатли қилиб кўрсатмайди. «Араз»лар Аллоҳнинг холиқ (яратувчи) эканига далолат қилмайди. Унинг холиқлигига фақатгина «жисм»ларгина далолат қилади. Подшоҳлик (имомат) фитна кунларида, инсонлар бир-бирлари билан ихтилоф қилган кунларда ҳақиқий ҳисобланмайди, балки ҳамма бир-бири билан бир

фикрли бўлгандагина ҳақиқий ҳисобланади. Ҳишом ибн Амр бу фикри билан Ҳазрат Алининг халифалигига бўлган байъати фитнали кунларда бўлганига ва ҳақиқий бўлмаганига ишора қилган. Яна унинг таъкидлашича, жаннат ва дўзах ҳануз яратилган эмас. Чунки айни дамда жаннат ўз аҳллари ундан фойдаланишидан (роҳатланишидан), дўзах эса ўз аҳллари ундан зарарланишдан (азобланишдан) холидир. Шунинг учун уларнинг мавжуд бўлишидан ҳеч қандай манфаат йўқдир. Ҳишом ибн Амрнинг бу эътиқоди кейинчалик муътазилиянинг асосий ақидаларидан бирига айланди. Яна унинг эътиқодига кўра, «Аллоҳ кофирни яратади» деб айтиш мумкин эмас. Чунки кофир одам аслида куфр ва инсондан иборат. Аллоҳ эса куфрни яратмайди. Шунингдек, пайғамбарлик мақоми инсоннинг қилинган яхши амалларига мукофот тарзида берилади. Дунё бор экан, пайғамбарлик ҳам доимо бўлади.

10. Жоҳизия. Бу фирқага Абу Усмон ибн Баҳр ибн Маҳбуб ал-Каноний ал-Лайсий ал-Жоҳиз асос солган (ваф. 840 й.). У Басрада яшаган ва муътазилийлар орасида дастлабки асар ёзган олимларидан ҳисобланган. Унинг асарлари орасида «ал-Баён ват табйин» («Баён ва тушунтириш») ва «ал-Ҳайвон» («Ҳайвон зоти») каби асарлари машҳур бўлган. У фалсафага оид китобларни кўп ўқиган ва уларни балоғат билан тавсифлаб, гўзал кўринишда ифода-далаб берган. Жоҳиз халифа Мўътасим ва Мутаваккил замонларида яшаган ва қуйидаги ақидавий фикрларни илгари сурган:

– дўзах аҳли абадий азобда қолмайди, балки улар ҳам олов табиатига айланиб кетадилар. Дўзах, биров унга кирмаса-да ўзига тортиб олади. У ҳам бошқа муътазилийлар каби барча сифатларни инкор этади. Унинг эътиқодига кўра, қадарнинг яхшиси ва ёмони ҳам бандадан;

– Қуръоннинг ҳам аслида ўз жасади бор: бир сафар у одам киёфасида кўринса, бир сафар ҳайвон шаклида кўринади;

– маърифатларнинг (Аллоҳнинг борлигига далолат қилувчи нарсалар) барчаси табиий, зарурий нарсадир (*яъни Аллоҳнинг борлигига бирор киши далил кўрсатиши шарт эмас. Балки, у нарсалар зарурий бўлиб, дарҳол ақл билан идрок қилиш мумкин*);

– банданинг феъли ҳам касби ҳам йўқ, фақатгина унда ирода бор. Кимки «Аллоҳ – жисм ҳам эмас, сурат ҳам эмас ва уни кўзлар билан кўриб бўлмайди. Аллоҳ одилдир ва у маъсиятларни ирода қилмайди», – деб эътиқод қилса, у ҳақиқий муслим ҳисобланади;

– кимки Аллоҳни бирор бир нарсага (жисм) ўхшатса, ёки Аллоҳдан баъзи нарсаларни инкор қилса, у ҳақиқий мушрик, кофир ҳисобланади. Кимки юқоридагиларнинг бирортасига эътиқод қилмаса ва уларни инкор ҳам қилмаса-да, лекин Аллоҳ унинг раббиси эканини, Муҳаммад ﷺ Аллоҳнинг пайғамбари эканини икром қилса (тан олса), мўмин ҳисобланаверади ва маломат қилинмайди.

11. Ҳаййотия ва каъбия. Бу оқим Абул Қосим ибн Муҳаммад Каъбийнинг устози Абул Ҳусайн ибн Абу Амр ал-Ҳаййотнинг (ваф. 913 й.) ақидавий қарашлари натижасида пайдо бўлган. Унинг тўлиқ исми Абул Ҳусайн Абдурахим ибн Муҳаммад ибн Усмон ал-Ҳаййотдир. У муҳаддис, фақиҳ ва мутакаллим бўлган.

Каъбийнинг тўлиқ исми эса, Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Балхий Каъбий (ваф. 931 й.) бўлиб, муътазилия шайхларидан бўлган. Бу икки олим муътазилиянинг Бағдод мактаби вакилларида бўлган. Лекин улар айрим ақидавий фикрларда бир-бирлари билан ихтилофда бўлган.

Ҳаййот «маъдум» (йўқ нарса)ни «шайъ» («Шайъ» калом илми терминларидан бўлиб, истилоҳда мавжуд, бор деган маънони англатади. Шунинг учун Мотуридий мушаббиха оқимига қарши турган ҳолда Аллоҳни «Шайъ» деб эътиқод қилган. Бу ерда, «маъдум» ҳали яратилмаган нарса бўлса, у мавжудми ёки йўқми? – деган масаладаги ихтилофга

ишора қилинмоқда) деб атаган. Унинг эътироф этишича, «шайъ» билинадиган ва у ҳақда хабар бериладиган нарсадир. «Жавҳар» «адам»ликда (йўқликда) ҳам «жавҳар»дир. «Араз» «адам»ликда ҳам «араз»дир. Ундан чиқадиган, пайдо бўладиган нарса йўқликда ҳам бўлгандир. Худди шунингдек, қоралик ҳам йўқликда ҳам қоралиқдир. У вақтда ҳамма нарса бору, аммо борлик (мавжудлик) сифати йўқдир. Ҳаййот бу фикри билан маъдум нарсага ҳам борлик (мавжудлик) сифатини берган. Шунингдек, у бошқа муътазилийлар каби сифатларни инкор қилган. Қадар, самъ ва ақл борасида ҳам бошқа муътазилийлар билан бир фикрда бўлган.

Каъбий эса ўз устозидан қуйидаги ақидавий фикрлар билан ажралиб турган:

– Аллоҳнинг иродаси ўз зотида қоим бўлган сифат эмас ва Аллоҳ ўз зотини ирода қилмайди. Унинг иродаси бирор-бир нарсанинг ичида пайдо бўлувчи эмас. Агар Аллоҳга нисбатан, «у ирода қилувчидир» дейилса, Аллоҳ олим, қодир, бирор ишга мажбурланувчи ҳам, мажбурловчи ҳам эмас, деган маъно пайдо бўлади. Агар Аллоҳга нисбатан феълларини ирода қилувчи дейилса, у феълларни илмига мувофиқ ҳолда яратувчидир, деган маъно ҳосил бўлади. Агар Аллоҳ, «бандаларнинг феълини ирода қилувчидир» дейилса, у ишларга буюрувчи ва уларга рози бўлувчи, деган маъно ҳосил бўлади. Аллоҳни эшитувчи ва кўрувчи дейилганда ҳам худди шундай бўлади. Яъни эшитувчи аслида эшитадиган нарсани билувчидир. Кўрувчи эса, кўрадиган нарсаларни билувчидир.

12. Жуббоия ва баҳшамия. Бу икки оқим Абу Али Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Жуббойй (ваф. 915 й.) ва унинг ўғли Абу Ҳошим Абдусаломнинг (ваф. 933 й.) номлари билан боғлиқ. Бу икки олим муътазилия таълимотининг Басра мактаби вакиллари бўлган. Жуббойй муътазилия таълимотининг машҳур олимларидан бўлган. Унинг Жуббойй таҳаллуси Басрадаги Жуббо номли

кишлоққа тааллуқли. Бу икки олим ҳам бир қанча масалаларда бошқа муътазилийлардан ажралиб турган ва ўзаро айрим фикрларда ихтилофда бўлганлар.

Улар қуйидаги масалаларда бошқа муътазилийларнинг ақидавий қарашларидан ажралиб турган:

– Аллоҳ мутакаллим бўлиб, ўз каломини «маҳал» (*«маҳал» калом илми термини бўлиб, ўрин, тушадиган жой маъносини англатади*) ичида яратади. Аллоҳнинг каломи ҳақиқатда бўлак-бўлак товушлар ва назм ҳолатидаги ҳарфлардир. Мутакаллим – калом билан қоим бўлган зот эмас, балки каломни яратган зотдир.

– Аллоҳни қиёмат кунида кўзлар билан кўриб бўлмайди. Маърифат, неъмат берувчига шукр қилишлик ва яхши билан ёмонни ажрата олишлик ақл орқали намоён бўлади. Жуббоийнинг ушбу фикрига кўра ақлий-шариат мавжуд бўлган. Ушбу оқим бошқа муътазилийлар каби, «ким гуноҳи кабира қилса, у фосиқ бўлиб, мўмин билан куфр ўртасида бўлади, агар гуноҳига тавба қилмай ўлса, дўзахда абадий қолади» – деб таъкидлаган.

Абу Али билан Абу Ҳошим қуйидаги масалаларда ўзаро ихтилофда бўлган:

Аллоҳнинг сифати борасида Жуббойнинг эътироф этишича, Аллоҳ зотида билувчи, зотида қодирдир. У ушбу сўзи билан Аллоҳнинг олимлигини инкор қилади. Абу Ҳошимнинг наздида эса, «Аллоҳ зотида билувчи» деган гапдан мурод – Аллоҳ бир ҳолат эгаси бўлиб, ушбу ҳолат зотдан бошқа бир маълум сифатдир. Сифат зот билан билинади, зотдан алоҳида билинмайди. Абу Ҳошим ушбу фикри билан «Аллоҳда мавжуд ҳам бўлмаган, йўқ ҳам бўлмаган ва маълум ҳам бўлмаган, номаълум ҳам бўлмаган сифатлар бор» деб ҳисоблаган.

Шунингдек, улар яна Аллоҳнинг «самиъ» (эшитувчи) ва «басир» (кўрувчи) исмларида ҳам ўзаро ихтилофда бўлганлар. Жуббойнинг таъкидлашича, Аллоҳнинг «самиъ» ва «басир» исмларидан мурод, Аллоҳ касаллиги йўқ, тирик

зотдир.

Абу Ҳошимнинг наздида эса, Аллоҳнинг «самий»лиги бир ҳолат ва «басир»лиги алоҳида бир ҳолат бўлиб, Аллоҳнинг олимлигидан бошқа нарсадир.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, муътазилия таълимоти вакиллари ўзларининг рационалистик қарашлари билан ҳам ўзаро ғоявий тортишувда ва ихтилофда бўлганлар. Улар ўзларининг ақидавий фикрларини баён этишда асосан фалсафий мушоҳада ва мантикка суянган ҳолда фаолият олиб борганлар. Табиийки, муътазилийларнинг бундай фаолиятлари тарихда аҳли сунна вал жамоа уламолари томонидан кескин танқидга учраган.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Восил ибн Ато ким бўлган?*
2. *Муътазилия таълимоти қачон ривожланган?*
3. *Муътазилия таълимотининг нечта асоси бўлган ва уни ким тузган?*
4. *Муътазилия таълимотининг қисқача ақидавий қарашлари ҳақида гапиринг.*
5. *«Миҳна» ҳаракатининг пешқадамларига қайси шахсларни мисол келтириш мумкин?*
6. *Муътазилия таълимоти ичида пайдо бўлган оқимлар ҳақида гапиринг.*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самийй, 2007. – 699 б.
2. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
3. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М., ИФВЛ, 2004.

4. Хрестоматия по исламу. Сост. и отв. редактор С.М.Прозоров. М., ИФВЛ, 1994 (Раздел IV. Догматика. Идеиные расхождение в исламе).
5. Шахристоний, Абул Фатх. Ал-Милал ван ниҳал: 2 жилдли / Муҳаммад Абдулқодир ал-Фозилий нашри. – Дамашк: ал-Мактаба ал-асрия, 2000. – 478 б.

2.2. АБУЛ ҲАСАН АШЪАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА АШЪАРИЯ ТАЪЛИМОТИ

РЕЖА:

1. Ашъарийнинг дастлабки ҳаёт йўли.
2. Ашъарийнинг устоз ва шогирдлари ҳамда илмий мероси.

Таянч иборалар:

*ашъария, муътазилия,
ал-манзила байнал манзилатайн, мотуридия.*

1. Ашъарийнинг дастлабки ҳаёт йўли. Абул Ҳасан Али ибн Исмоил ибн Исҳоқ ибн Солим ибн Абдуллоҳ ибн Мусо ибн Билол ибн Аби Бурда ибн Аби Мусо Ашъарий Басрада 873 йили таваллуд топган ва 936 йили Бағдодда вафот этган. Ашъарий дастлабки илмини ўз отасидан олади ва Абу Исҳоқ ал-Марвазий ва Ибн Сурайждан фикҳ илмини, Закариё ибн Яҳё ас-Сожийдан ҳадис илмларини ўрганади.

Ашъарий умрининг иккинчи ярмини асосан муътазилияга қарши курашишга бағишлаган бўлса-да, дастлаб муътазилия таълимоти вакилларида эди, чунки унинг устози Абу Али ал-Жуббойи ҳам муътазилия ақидасида бўлган. Лекин ёши қирқларга етганда унинг қалбида ушбу

таълимотга нисбатан шубҳалар пайдо бўла бошлайди, у устозининг ҳалқасида ўзини ноқулай сезар ва устозининг ақидавий қарашлари, фикрларидан тўлиқ қониқиш ҳосил қилмас эди. Ниҳоят, Ашъарий устозининг дарсларидан бирида унга уч мўмин ака-укаларнинг қиёматдаги аҳволи ҳақида ушбу саволни беради: Бу дунёда мўмин уч ака-ука яшаб ўтган, уларнинг каттаси тоат-ибодатда ҳаёт кечирган. Иккинчи ака эса, гуноҳ, маъсият ишлар билан яшаган. Учинчиси эса, сағирлик пайтида (балоғатга етмасдан) вафот этган. Уларнинг қиёматдаги ҳолати қандай бўлади?

Жуббойи шундай жавоб беради: Катта ака аҳли тақво бўлгани учун тўғри жаннатга тушади. Иккинчиси дўзахга тушади. Чунки у осий банда бўлган эди. Учинчи ука эса жаннатга ҳам, дўзахга ҳам кирмайди. Чунки у гуноҳ ҳам, ибодат ҳам қилмаган.

Шунда Ашъарий эътироз билдира бошлайди: Аросатда қолган кичкина ука, – «Эй Раббим, сен менга катта акам сингари узоқ умр берганингда, мен ҳам умримни тоат-ибодат билан ўтказардим. Сен мени сағирлик пайтимда жонимни олдинг. Энди мен жаннатга киришдан маҳрум бўлиб қолдим, менинг айбим нима?!» – деб эътироз билдирса-чи?

Жуббойи: Аллоҳ шунда айтади: «Мен сенга узоқ умр берганимда, сен иккинчи акангдек гуноҳкор банда бўлардинг. Чунки мен сенинг тақдирингни аввалдан биламан. Шунинг учун мен сенга раҳм қилиб, сағирлик пайтингда жонингни олдим».

Ашъарий ҳайрон бўлиб яна сўрайди: Агар иккинчи ака, – «Эй Раббим, сен менга узоқ умр бердинг, мен гуноҳкор банда бўлдим. Лекин сен мени кичик укам каби сағирлик пайтимда жонимни олсанг бўлмасмиди?! Шунда мен дўзахга тушишдан сақланиб қолар эдим» – деб, эътироз билдирса-чи?

Ашъарийнинг ушбу эътироз сифатидаги саволига Жуббойи жавоб бера олмайди. Шундан сўнг Ашъарий

муътазилия таълимотидан воз кечади.

Ашъарийнинг ўзи «ал-Ибона ан усул ад-диёна» («Дин асосларининг баёни») китобида муътазилиядан қандай воз кечганини қуйидагича ҳикоя қилиб берган: «Мен борган сари ушбу таълимотдан безиб борар эдим. Ундаги фикрлар мени асло қониқтирмас эди. Кечалари ҳам ҳаловатим йўқолган эди. Бир куни мен тунда уйғониб таҳажжуд намози ўқидим ва Аллоҳдан кўнглимдаги ғашликни даф қилишни ва мени ўз ҳидоятига бошлашини сўраб дуо қилдим. Шу аснода мен уйқуга кетибман. Шунда тушимда Расулуллоҳ ﷺ ни кўрдим ва ул зотга қалбимдаги кечаётган ғалаён ҳақида шикоят қилдим. Шунда Расулуллоҳ ﷺ, – «сенинг нажот топишинг фақат менинг суннатимни маҳкам тутишинг билан амалга ошади», – деб жавоб бердилар. Шундан сўнг мен бир неча кун уйда михланиб қолдим, жамоат намозларига ҳам чиқишни хоҳламас эдим. Лекин еттинчи кун масжидга чиқиб, мўминларга шундай хитоб қилдим: «Эй биродарлар, мен елкамдаги ушбу тўнимни танамдан қандай ечиб улоқтираётган бўлсам, қалбимдан ҳам бидъат эътиқодни шундай улоқтириб ташляпман. Мен бугундан бошлаб муътазилия таълимотидан воз кечдим ва умримнинг қолган қисмини ушбу таълимотга қарши курашга сарфлайман».

Шундан сўнг Ашъарий Басрадан Бағдодга кўчиб ўтади ва умрининг охиригача Бағдодда фаолият олиб боради. У шундай даврда ҳаёт кечирганки, ўша даврларда фикрий курашлар авжга чиққан ва «аз-Занж» қўзғолони бўлган ва карматийларнинг қўли баланд келиб Баҳрайндан то Шомгача (Сурия) тарқалган эди.

2. Ашъарийнинг устоз ва шогирдлари ҳамда илмий мероси. Ашъарий ўз даврининг машҳур шайхлари, мутасаввиф ва фақиҳлари саналган Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий, Иброҳим ибн Аҳмад ал-Марвазий, Маҳмуд ибн Довуд ал-Исбаҳоний, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал,

Абу Мансур ал-Мотуридий ҳамда ўша давр уламолари томонидан «зиндиқ»ликда айбланган Ибн ар-Ровандий билан бир даврда яшаган. Ашъарийнинг юқорида келтирилган замондошларидан маълумки, у бир томондан шунча диний уламолар орасида ўз мавқеини тиклаб олиши зарур эди.

«Табақот аш-шофия ал-кубро» («Шофия мазҳаби машҳур уламолари ҳақида табақот китоб») асари муаллифи ас-Субкий Ашъарий шогирдлари ҳақида маълумот бериб, уларнинг яшаган даврларини еттига бўлиб чиққан:

Биринчи давр: Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ат-Тоий, Абул Ҳасан Боҳилий, Бандор ибн ал-Ҳусайн, Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад Табарий.

Иккинчи давр: Абу Бакр Боқиллоний, Абу Бакр ибн Фурак. Учинчи давр: Абдулжаббор ибн Али Исфаройиний.

Тўртинчи давр: Хатиб ал-Бағдодий, Абул Қосим Қушайрий.

Бешинчи давр: Абу Ҳомид Ғаззолий, Ибн Асокир, Абул Фатх Шахристоний.

Олтинчи давр: Фахруддин Розий, Сайфуддин Омидий, Иззуддин ибн Абдиссалом.

Еттинчи давр: Такиюддин ибн Дақиқ ал-Ийд.

Ашъарийнинг илмий мероси, яратган асарлари ҳақида турли ихтилофлар мавжуд. Баъзи тарихчилар унинг юзга яқин асарлари мавжуд бўлган деса, баъзилари элликдан ортиқ асарлар ёзгани ҳақида маълумотлар бериб ўтганлар. Ашъарий муътазилия эътиқодида бўлган даврида ҳам ушбу таълимотга оид асарлар ёзган бўлиши мумкин. Лекин бизгача унинг муътазилия таълимоти ҳақида бирор-бир асари етиб келмаган. Субкий «Табақот аш-шофия ал-кубро» номли асарида Ашъарийнинг бир нечта асарлари ҳақида маълумот бериб ўтган: «ал-Умда фир руъя» («Кўриш асоси»), «ал-Фусул фир радд алал мулҳидин» («Худосизларга раддия фасллари»), «ал-Муъжаз» («Мўъжаз»), «Имомат Аби Бакр ас-Сиддиқ» («Абу Бакр ас-Сид-

дик халифалиги)), «Халқ ал-аъмол» («Амалларнинг яратилиши»), «ал-Иститоа» («Ирода»), «ас-Сифот» («Сифатлар»), «ар-Руъя» («Кўриш»), «ал-Асмо вал аҳком» («Исмлар ва ҳукмлар»), «ар-Радд алал мужассима» («Мужассималарга раддия»), «ал-Изоҳ» («Изоҳ»), «ал-Лумаъ ас-сағир» («Кичик шуъла»), «ал-Лумаъ ал-кабир» («Катта шуъла»), «аш-Шарҳ ват тафсил» («Шарҳ ва тафсилот»), «ал-Муқаддима» («Муқаддима»), «ан-Нақс алал Жуббойи» («Жуббойининг хатолари»), «ан-Нақс алал Балхий» («Балхийнинг хатолари»), «Мақолот ал-мулҳидин» («Динсизлар сўзлари»).

Шунингдек, энциклопедик олим Ҳожи Халифа «Кашф аз-зунун» асарида яна Ашъарийга «Тафсир Абил Ҳасан» («Абул Ҳасан тафсири»), «Изоҳ ал-бурҳон фир радд ала аҳл аз-зайғ ват туғён» («Бидъат ва туғён аҳллариға қарши раддиялар изоҳи») номли асарларни нисбат бериб ўтган. Афсуски, Ашъарийнинг юқоридаги асарларининг барчаси бизгача етиб келмаган. Лекин унинг қаламига мансуб бешта: «Мақолот ал-исломийин ва ихтилоф ал-мусоллин» («Мусулмонлар сўзлари ва намозхонлар ихтилофлари»), «Рисола истиҳсон ал-ҳавз фи илм ал-калом» («Калом илмига бахшидалиқнинг эътироф этилиши ҳақида рисола»), «ал-Лумаъ фир радд ала аҳл аз-зайғ вал бидаъ» («Бидъат ва хурофот аҳллариға қарши ёрқин раддиялар»), «Рисола ила аҳл ас-сағир би баб ал-абвоб» («Аҳли сағирлар учун боблардан сараланган мактуб»), «ал-Ибона ан усул ад-диёна» («Дин асосларининг баёни») номли асарларининг илмий таҳлилий нашрлари амалга оширилган.

Абул Ҳасан Ашъарий илмий меросининг аҳамияти шундаки, у муътазилия таълимотини ошкора рад этиб, ундан воз кечгани аҳли сунна вал жамоанинг янада ривожланишига катта туртки бўлди. Чунки Ашъарий даврида ҳам муътазилийлар гарчи Маъмун ва Восиқ даврларидаги каби катта кучга эга бўлмасалар-да, ҳамон ўзларининг мантиқ ва фалсафага суянган ақидавий қарашлари билан Бағдод ва

Басра шаҳарларида ўз мавқеларини сақлаб қолишга ҳаракат қилаётган эдилар. Айниқса, Ашъарийнинг муътазилиянинг обрўли олимларидан ҳисобланган Абу Али Жуббой мактабини рад этиши, қайсидир маънода муътазилия таълимотининг тарқалишига салбий таъсир ўтказди.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Абул Ҳасан Ашъарий қачон ва қаерда тугилган?*
2. *Ашъарийнинг қандай асарларини биласиз?*
3. *Ашъарий дастлаб қайси ақидавий таълимотга эътиқод қилган?*
4. *Ашъария таълимоти вакилларидан кимларни биласиз?*
5. *Ашъария таълимотига оид қандай асарларни биласиз?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Айдын Али-заде. Матуридизм в ортодоксальном исламском мировоззрении // www.aboutislam.ws.
2. Айдын Али-заде. Ашаризм в ортодоксальном исламском мировоззрении // www.aboutislam.ws.
3. Ашъарий Абул Ҳасан Али ибн Исмоил. Ал-Ибона ан усул ад-дияна. Аббос Саббоғ нашри. – Байрут: “Дор ан-нафоис” нашриёти. 1994. – 183 б.
4. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва матуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
5. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.
6. Хрестоматия по исламу. Сост. и отв. редактор С.М.Прозоров. М., ИФВЛ, 1994 (Раздел IV. Догматика. Идеиные расхождение в исламе).

7. Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ибн ал-Фурак. Мақолат аш-Шайх Абил Ҳасан ал-Ашъарий. Аҳмад Абдурахим ас-Сойих нашри. – Қоҳира: Мактаба ас-сакофа ад-диния, 2006. – 360 б.

2.3. ҚАДАРИЯ, ЖАБАРИЯ ВА МУШАББИҲА ОҚИМЛАРИ

РЕЖА:

1. Қадария ва жабария таълимотининг пайдо бўлиши.

2. Мушаббиха таълимоти.

Таянч иборалар:

<i>қадария,</i>	<i>ҳалулия,</i>	<i>мушаббиха,</i>
<i>нажжория,</i>	<i>заррория,</i>	<i>ирода эркинлиги,</i>
<i>жабария,</i>	<i>муҳдис,</i>	<i>муаттила.</i>

1. Қадария ва жабария таълимотининг пайдо бўлиши. Қадария таълимоти илк ақидавий оқимлардан бири бўлиб, бу таълимотга кўра, инсон ўз тақдирини ўзи яратади ва белгилайди. Ушбу таълимот ирода эркинлиги масаласида бошқа таълимотлардан ўзгача ғояни илгари суради. Бу таълимот жабария таълимотига қарама-қарши ғоя асосига қурилган эди. Қадария таълимотига кўра, инсон барча қилган амалларининг яратувчиси ҳисобланади. Таълимот вакиллари, жабарийлар таъкидлаган «банда мазлум» деган ғоядан йироқлашиш мақсадида, банда ўз феълларининг холиқи, деганлар. Уларнинг фикрича, одиллик Аллоҳнинг асосий сифатларидан биридир ва Аллоҳ гуноҳни олдиндан белгилаб қўйган бўлиши мумкин эмас, Аллоҳдан фақат адолатли тақдирни кутиш мумкин, гуноҳ ишлар эса инсоннинг ўз фаолияти билан боғлиқ. Демак, инсон ирода ва фаолият эркинлигига эгадир. Шунинг учун у гуноҳ қилади, деган хулосага келадилар.

Қадарийлар сиёсий жиҳатдан умавийлар хонадонидан бўлган халифалар ҳокимиятига қарши турардилар. Улар-

нинг таълимотини VIII аср охирларидан муътазилийлар изчил тарзда давом эттирдилар. Лекин муътазилийлар ўзларини қадарийлар деб аташдан бош тортганлар. Қадария таълимоти тарихда турли оқим ғояларига сингиб кетганлиги боис муътазилийларга ҳам, муржийларга ҳам қадарийлар нисбаси берилган.

Қадарий ва муътазилийларнинг машҳур олими Сумома ибн Ашрас ан-Нумайрий (ваф. 828 й.) имонни хорижийлар таълимоти асосида тушунтирган, яъни гуноҳи кабира қилган инсон тавбасиз вафот этса, тўғри дўзахга тушади деб, таъкидлаган. Маъмун ва Муътасим даврида қадарийлар етакчи сиёсий куч ҳисобланган. Сумома ибн Ашраснинг ақидавий қарашлари натижасида қадарий-муътазилийлар таркибида «сумомия» деган оқим пайдо бўлган.

Шунингдек, қадарий-муътазилийларнинг яна бир олими Муаммар ибн Ибод Сулламий (ваф. 830 й.) Аллоҳнинг сифатларини тубдан инкор қилиб, инсон ўз феълларининг яратувчиси, деган ақидани илгари сурган. Унинг ақидавий қарашлари негизида қадарий-муътазилийлардан яна «муаммария» деган оқим пайдо бўлган. Сумомия ва муаммария оқимлари ҳақида юқорида тўхталиб ўтган эдик.

Калом илмида катта аҳамият касб этган яна бир ақидавий оқим – жабарийлар VII аср охири – VIII аср бошларида пайдо бўлган ақидавий таълимот ҳисобланади. Жабарийлар таълимотига кўра, инсонда ирода эркинлиги мутлақ йўқ, деб ҳисобланган. Бунга кўра, инсон Аллоҳ томонидан белгилаб қўйилган яхши ёки ёмон амални мажбурий тарзда бажариши шарт. Шунинг учун ҳам бу таълимот «жабария» (*мажбурлик*) деб номланган. «Ирода эркинлиги» тушунчаси жабария таълимотида мутлақ инкор қилинади. Бу эса, банда томонидан қилинган ёмон ишларда банданинг айби йўқ, деган тушунчани келтириб чиқарган. Абул Муин Насафийнинг «Баҳр ал-калом» асарида, «жабарийлар, инсон худди ҳавода учаётган япроқ кабидир, шамол япроқни қаерга элитса, ўша ёққа учгани каби, деб таъ-

кидлаганлар» дейилади. Аҳли сунна вал жамоа таълимотига кўра, Аллоҳ ҳеч қайси бандани бир нарсани қилиш ёки қилмасликка мажбурламайди.

Улар ўзларининг ақидаларига Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтирганлар:

وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ...

Маъноси: *Ҳар қанча истасангиз ҳам хотинларингиз ўртасида адолатли (ҳаммасига бир хил муносабатда) бўла олмайсиз... («Нисо» сураси, 129-оят).*

...أُنْعُونِي بِأَسْمَاءٍ هَتُولَاءٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

Маъноси: *Агар (эътирозингизда) ростгўй бўлсангиз, ана у нарсаларни номлари билан Менга айтиб берингиз! («Бақара» сураси, 31-оят).*

يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ

Маъноси: *“Болдирлар очиладиган” (ишлар мушкуллашадиган) ва сажда қилишга чорланишганда, (саждада) кучлари етмай қоладиган кунни (қиёматни эсланг) («Қалам» сураси, 42-оят).*

Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида жабарийларга қарши турган ҳолда юкоридаги оятларни қуйидагича шарҳлайди: «Бақара» сурасининг 31-оятидан мурод, Аллоҳ бу ерда фаришталарнинг Одам Атонинг аслини билишликда ожиз эканларини таъкидлаган. Шунингдек, «Қалам» сураси, 42-оятдан мурод, аслида кофирлар бу дунёда Аллоҳга сажда қилишга буюрилган эдилар. Улар бу дунёда сажда қилмаганлари туфайли охиратда ҳам сажда қилиш қўлларидан келмайди.

Жабарийлар қадарийларнинг тубдан акси ҳисобланган. Бу таълимот бандада ҳеч қандай ирода эркинлиги мавжуд эмас, деган эътиқоди билан инсонда умидсизлик, тушкунлик, бепарволик кайфиятини шакллантирган.

Жабарийлар ҳам бошқа таълимотлар сингари турли оқимларга бўлиниб кетган. Уларга жажмия, нажжория ва заррория каби оқимларни мисол келтириш мумкин.

Нажжория оқими Ҳусайн ибн Муҳаммад Нажжор (ваф. 835 й.) номи билан боғлиқ. Унинг асосий ғоялари муътазилия таълимотига мос келади. У бандалардаги ирода эркинлигини мавжуд деб билган. Аллоҳни қиёматда кўз орқали эмас, қалб кўзи билан кўриш мумкин, деган ақидани илгари сурган. Аллоҳнинг калом сифатини «муҳдас» (*содир, ҳодис бўлган*) деб таъкидлаган.

Нажжория таълимоти, Аллоҳнинг каломи ўқилса «араз» (*ўзи қойим бўла олмай бошқа нарсанинг мавжудлигига муҳтож нарса*), ёзилса «жисм» (*«араз» билан «аён»дан пайдо бўлган нарса*), – деган ақида билан муътазилия таълимотидан ажралиб турган. Нажжория таълимоти вакиллари мотуридия таълимоти каби, имон фақат қалб билан тасдиқ қилишдан иборат, деб таъкидлаганлар.

Заррория таълимоти Заррор ибн Амр ва Ҳафс ал-Фард номли олимлар билан боғлиқ. Улар Аллоҳнинг сифатлари масаласида муаттилар (муътазилийларнинг бошқа номи) билан бирдир. Улар жабария таълимотидан фарқли ўлароқ, Аллоҳнинг «олим», «холиқ» сифатларини мавжуд деб биладилар. Уларнинг таълимотига кўра, Аллоҳ «араз»ни «жисм»га, «жисм»ни «араз»га айлантириши мумкин.

Жажмия таълимотига асли термизлик бўлган Абу Михраз Жаҳм ибн Сафвон Росибий асос солган. У Аллоҳнинг азалий сифатларини тубдан инкор қилишда муътазилия таълимоти ақидасини қўллаб-қувватлаган. Шу билан бир қаторда у ўз таълимотига қуйидаги қўшимчаларни киритган:

– Аллоҳни махлуқотларда мавжуд сифатлар билан сифатлаш Холиқ билан махлуқни бир-бирига ўхшатишдир. Жаҳмийлар бу ақидаси билан муътазилийлар каби мушаб-биҳаларга қарши турган;

– Аллоҳнинг илми яратган нарсаларига қараб янгиланиб боради. Бу эса, Аллоҳ зотига нисбатан «худус»ни (*ўзгариб туриш, янгиланиб бориш*) исбот қилишдир. Аҳли сунна вал

жамоа таълимоти вакиллари бунга қарши турган;

– жаннат аҳли ҳам, дўзах аҳли ҳам тегишли мукофот ёки жазони олиб бўлгач йўқ қилиб юборилади;

– маърифатга асосланган имон тилдаги куфр лафзи билан чиқиб кетмайди.

Бу таълимот Жаҳм ибн Сафвон вафотидан сўнг унинг номи билан атала бошланди. Жаҳм ибн Сафвон умавийлар ҳокими Наср ибн Сайёр буйруғига асосан, Салам ибн Аҳваз Мозиний томонидан 745 йил қатл қилинган.

2. Мушаббиха таълимоти. Мушаббихалар ҳам тарихда катта из қолдирган ақидавий таълимотлардан бири бўлиб, аслида бошқа ақидавий таълимотлар негизда шаклланган. Ушбу йўналиш тарафдорлари Аллоҳни инсон шаклида тасаввур қилганлар ва Қуръондаги муташобих (Аллоҳни сифатловчи оятлар) оятларни асл ҳолида таъвил қилишга ҳаракат қилганлар.

Мушаббихалар тўғридан тўғри талқин қилган оятларга қуйидаги муташобих оятларни мисол келтириш мумкин:

قَالَ يَتَابِلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ

كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ ﴿٧٥﴾

Маъноси: (Шунда Аллоҳ) деди: «Эй Иблис! «Кўлим» билан яратган нарсага сажда қилишдан сени нима ман этди?! Кибр қилдингми, ёки сен (Одамга нисбатан) олий (зот)лардан эдингми?!» («Сод» сураси, 75-оят).

وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَلِ وَالْإِكْرَامِ ﴿٨٧﴾

Маъноси: Улуглик ва Икром соҳиби бўлмиш Раббингизнинг “юзи” боқий қолур («ар-Раҳмон» сураси, 27-оят).

إِنَّمَا نَطْعُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا ﴿٩٠﴾

Маъноси: (Улар айтулар): «Бизлар сизларни фақат Аллоҳ «юзи» учун таомлантируرمىз. Сизлардан (бу иш

учун) бирор мукофот ва миннатдорчилик кутмасмиз («Инсон» сураси, 9-оят).

Юқоридаги оятларда «қўл» (*яд*), «юз» (*важҳ*) сўзлари Аллоҳга нисбатан ишлатилган. Айни бу сўзлар бандаларга нисбатан қўлланилганда «жавҳар» (*калом илмида бошқа нарсалардан таркиб топмаган ва бўлакларга бўлинмайдиган нарса деб, тушунилади*) аъзолар тушунилади. Мушаббихалар оятларда келтирилган шу каби сўзларни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилганликлари боис «мушаббиха» (*Аллоҳ сифатларини банда сифатларига ўхшатувчилар*) деб аталганлар.

Муташибих оятларни таъвил қилиш Абу Ҳанифа каби олимлар томонидан танқид остига олинган. Кейинчалик муташибих оятлар устида кўплаб тортишувлар юзага келгани боис аксарият аҳли сунна вал жамоа уламолари турли қарама-қаршилик ва фитналарнинг олдини олиш мақсадида Қуръон ва сунна асосида таъвил қилишга қўл урганлар. Масалан, Абу Мансур Мотуридий «Китоб ат-тавҳид» асарида мушаббихаларнинг финталарини бартараф этиш мақсадида Қуръондаги «ядуллоҳ» (*Аллоҳнинг қўли*) калимасини «Аллоҳнинг қудрати» деб таъвил қилган.

Аҳли сунна вал жамоанинг этикодига кўра, Қуръонда Аллоҳнинг сифатлари бандаларникига ўхшамаслиги ҳақида бир неча ўринда таъкидлаб ўтилган. Аллоҳ мукаммал сифатлар билан сифатланган. Унинг сифатлари ибтидосиз азалий, интиҳосиз абадийдир. Бандаларнинг сифатлари эса, кейин пайдо бўлган ва уларнинг чегараси мавжуд. Аллоҳ Қуръонда келтирилган сифатлар билан доимо сифатлангандир. У махлуқотларни яратишдан илгари ҳам «Холик» (*Яратувчи*) деб сифатланган. Ўз каломларини Расулларига туширишдан олдин ҳам «мутакаллим» (*Сўзловчи*) сифати билан сифатлангандир.

Мушаббихалар аҳли сунна вал жамоадан фарқли равишда Қуръоннинг ўзи ҳамда ундаги ҳарф, товуш,

рақамларни қадимий деб таъкидлайдилар. Аҳли сунна вал жамоа таълимотига кўра, Аллоҳ ҳузуридаги Қуръон ғайри махлуқ ҳисобланади. Мушаббихалар ўз таълимотларини кўллаб-қувватлаш мақсадида, товушсиз сўзни тушуниб бўлмайдиган деб, ақлий далил келтирганлар.

Илк ислом даврида Қуръон таълимоти зоҳирини тушуниб, талқин қилиш тарафдори бўлган барча оқимлар, ботинийларга қарама-қарши ўларок, «зоҳирийлар» деган умумий ном билан юритилган.

Мушаббихалар аста-секинлик билан «ҳалулия» оқими тарафдорлари томонига ўтиб кетганлар. Ҳалулия тарафдорлари Жаброил фариштанинг Расулуллоҳ га инсон суратида кўринганидек, Аллоҳ ҳам инсон суратига кириши мумкин, деган ақидани илгари сурганлар. Улар бунга далил сифатида Расулуллоҳ нинг, Раббимни энг чиройли суратда кўрдим, деган ҳадисларини келтирганлар. Ҳалулия оқими шиа йўналиши ичида пайдо бўлган мутаассиб оқимлардан бири сифатида эътироф этилган.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. Қадария таълимотидан қайси оқимлар пайдо бўлган?
2. Жабария таълимотидан қайси оқимлар пайдо бўлган?
3. Мушаббиха оқими нима учун ушбу ном билан аталган?
4. Жабарийлар ўз ақидаларига қайси оятларни далил келтирганлар?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М., ИФВЛ, 2004.
2. Хрестоматия по исламу. Сост. и отв. редактор С.М.Прозоров. М., ИФВЛ, 1994 (Раздел IV. Догматика. Идеиные расхождение в исламе).
3. Шахристони, Абул Фатх. Ал-Милал ван нихал: 2 жилдди / Мухаммад Абдулқодир ал-Фозилий нашри. – Дамашк: ал-Мактаба ал-асрия, 2000. – 478 б.

4. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

2.4. МУРЖИИЯ ТАЪЛИМОТИ ТАРИХИ

РЕЖА:

1. Муржиия таълимотининг пайдо бўлиши.
2. Муржиия таълимотида пайдо бўлган оқимлар.

Таянч иборалар:

<i>муржиия,</i>	<i>иржо,</i>	<i>ражо,</i>
<i>имон,</i>	<i>ваидия,</i>	<i>амал,</i>
<i>иртикоб,</i>	<i>гуноҳи кабира,</i>	<i>сирот кўприги.</i>

1. Муржиия таълимотининг пайдо бўлиши. «Муржиия» калимаси араб тилидаги «иржо» сўзидан ҳосил бўлган. «Иржо» сўзи араб тилида икки хил маънони англатади:

Биринчи маъно: Кечиктириш, орқага суриш, бирор нарсани вақтинча орқага ташламоқ (қўйиб турмоқ). Бунга Қуръоннинг «Аъроф» сураси, 111-оятининг маъносини мисол келтириш мумкин:

قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ...

Маъноси: *Айтдилар:* «Уни ва акаси (Ҳорун)ни ҳозирча қўятур...»

Иккинчи маъноси: Бирор нарсага умид қилиш.

Абул Фатҳ Шаҳристоний «ал-Милал ван ниҳал» асарида таъкидлашича, муржиия таълимотининг ақидасига «иржо» сўзининг биринчи маъноси мос келади. Чунки муржийлар мўмин банда бажариши зурур бўлган барча амалларни (фарз, суннат ва ҳ.к.) орқага сурганлар. Бироқ, «иржо» калимасининг иккинчи маъноси (умид қилиш) билан улар

Ўз ақидаларида мустаҳкам турганлар. Яъни муржийларнинг ақидасига кўра, худди кофирга тоат фойда бермаганидек, ҳар қандай гуноҳ-маъсиятлар имонга зарар етказмайди. Улар ушбу ақида орқали гуноҳи кабира (иртикоб) қилган мўминнинг ҳукмини қиёмат кунига ташлайдилар ва Аллоҳнинг раҳматидан умид қиладилар. Гуноҳи кабира қилган мўминга нисбатан бу дунёда жаннатий ёки дўзахий деб ҳукм чиқармайдилар. Ушбу ақидалари орқали муржиия таълимоти қадарий-муътазилийларнинг «ал-ваъд вал вайд» (ваидия) номли эътиқодларига қарши турувчи фирқа ҳисобланган.

Демак, муржиия таълимоти ақидасига кўра, банданинг амаллари унинг ниятидан кечиктирилган, имонли инсонга ҳеч қандай гуноҳ таъсир кўрсатмайди ва гуноҳи кабира қилган шахснинг ҳукми қиёматга қолдирилади.

Ушбу ақидани биринчи бўлиб Али ибн Аби Толибнинг невараси Ҳасан ибн Муҳаммад (ваф. 719 й.) VII асрнинг тўксонинчи йилларида куфалик Али тарафдорларига ёзган хатларида келтирган. У Али тарафдорларини бекорга қон тўкишдан тўхтатиб, умавийлар билан келишувга чақирган. Унинг ёзган ушбу хатларида қонли фитналарда иштирок этган барча мўминлар ҳақида, хоҳ у ўлган ёки тирик қолган бўлсин, бирор ҳукм чиқаришдан қайтарилган. Кейинчалик муржиия таълимоти тезда Ироққа, ундан сўнг халифаликнинг шарқий вилоятларига тарқалиб кетган.

VIII асрнинг биринчи ярмига келиб муржиия таълимотига тўлиқ асос солинган эди. Ушбу таълимотнинг кенг ривожланишида Ғийлон Дамашкий (742 йил қатл этилган), Абу Абдуллоҳ Саид ибн Жубайр (ваф. 714 й.), Талақ ибн Ҳабиб Анзий (ваф. 709 й.), Амр ибн Мурра Мародий Куфий (ваф. 736 й.), Маҳориб ибн Зайёд (ваф. 734 й.), Муқотил ибн Сулаймон (ваф. 767 й.), Зар ибн Абдуллоҳ ибн Зарора Ҳамадоний Куфий (Ҳажжож томонидан 699 йил қатл қилинган), Амр ибн Зар ибн Соҳиб ал-Ҳомиш (ваф. 770 й.), Муҳаммад ибн Шабиб, Солиҳий ва Холидий каби

олимлар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшганлар. Юқорида номлари зикр этилган уламоларнинг барчаси хорижийлар ҳамда қадарий-муътазилийларга зид равишда гуноҳи кабира қилган мўмин кофир бўлмаслиги ва дўзахда абадий қолмаслиги ҳақидаги ақидани илгари сурганлар.

Муржиия таълимоти ақидасига кўра, имоннинг ёлғиз ўзи банданинг жаннатга кириши учун кифоя қилган. Амаллар эса, жаннатдаги даражаларнинг кўтарилишига сабабчи восита ҳисобланган. Шунинг учун ҳам муржийлар Қуръон ва ҳадисларда кўрсатилган ҳар қандай вазифаларни мустаҳаб, қайтариқларни эса, огоҳлантириш сифатида эътироф этганлар. Ушбу ақидаларига Қуръоннинг «Аъроф» сураси, 31-оятини далил келтирганлар:

﴿يَبْنَى ءآءَمَ ٱٱءُوا زِبْنَتَكُمُ عِنءَ كُلِّ مَسْءِءٍ وَكُلُوا وَٱشْرَبُوا وَلَا

ٱسْرِفُوا ۚ إِنَّهُ لَا يُٱُءِبُ ٱٱسْرِفِينَ﴾

Маъноси: Эй, Одам авлоди! Ҳар бир масжид (намоз) олдидан зийнатларингиз (пок кийимларингиз)ни (кийиб) олингиз! Шунингдек, еб-ичингиз, (лекин) исроф қилмангиз! Зеро, У исроф қилувчиларни севмагай.

Ушбу оятни шарҳлаб, муржиия таълимоти вакиллари: «Мўмин яхши ишларни амалга оширса, ажрга сазовор бўлади. Аксинча, қайтарилган ишлар билан шуғулланса, у инсон жазога тортилмайди. Чунки ушбу оятда муқаррар жазо зикр этилмаган», – деб таъкидлаганлар.

Шунингдек, муржиия таълимоти ақидасига кўра, жаннат билан дўзах бир-биридан фақат неъматда фарқланади. Яъни гуноҳкор мўмин жаннат неъматлари билан сийланмайди. Аксинча, тақводор мўмин эса жаннат ноз-неъматлари билан сийланади. Умуман олганда, муржийлар бошқа ақидавий таълимотлардан имон, гуноҳи кабира ҳамда жаннат, дўзах масалаларида ажралиб турганлар.

2. Муржиия таълимотида пайдо бўлган оқимлар.

Муржиия таълимоти ҳам муътазилия каби бир қанча оқимлардан ташкил топган. Абул Фатҳ Шахристоний «ал-Милал ван ниҳал» асарида муржийларни тўрт гуруҳга тасниф қилган:

- хорижий муржийлар (гуноҳи кабира масаласида хорижийлар йўлини тутган муржийлар);
- қадарий муржийлар (инсон ўз тақдирининг яратувчиси деб эътиқод қилувчилар);
- жабарий муржийлар (инсондаги ирода эркинлигини инкор этувчилар);
- соф (халис) муржийлар (гуноҳи кабира қилган шахс Аллоҳ томонидан афв этилишига умид қилувчилар).

Муржийлардан Муҳаммад ибн Шабиб, Солихий, Холидий ва ғийлония оқими асосчиси Ғийлон Дамашқий каби олимлар қадарий-муржийларнинг етакчи уламолари ҳисобланганлар.

Муржийлар хорижиия, муътазилия таълимотлари каби имон масаласида бир неча оқимга бўлиниб кетган. Абул Ҳасан Ашъарий «Мақолот ал-исломийин» асарида муржийларнинг имон масаласида 12 та гуруҳи ҳақида маълумот берган.

«Ал-милал ван ниҳал» асарида соф (халис) муржийларнинг имон масаласида бўлиниб кетган қуйидаги олти гуруҳи ҳақида маълумот келтирилган: 1. Юнусия. 2. Убайдия. 3. Ғассония. 4. Савбония. 5. Тумания. 6. Солиҳия.

1. Юнусия. Юнус ибн Авн Нумайрий томонидан асос солинган. Ушбу оқимнинг ақидасига кўра, имон Аллоҳни таниш (маърифат қилиш), Унга ихлос қилиш, кибрда бўлмаслик ва чин қалбдан севишдан иборат. Имон билан амаллар бошқа-бошқа нарсалардир. Буюрилган амалларни бажариш, қайтарилган амалларни тарк қилиш имон негизига таъсир кўрсатмайди. Гуноҳкор мўминнинг имони чин қалбдан бўлса, ҳатто у бериладиган жазодан ҳам қутилиб қолади.

Умуман олганда, юнусия оқимида имон юқоридаги тўрт унсурдан (маърифат, ихлос, кибрдан йироқда бўлиш, калб билан севиш) иборат бўлган. Мўминда мазкур талаблардан бири бўлмаса, у диндан чиққан ҳисобланган.

Юнус ибн Авн Нумайрийнинг эътиқодига кўра, жаннатга тоат ёки амал билан эмас, балки холис имон ва муҳаббат билан эришилади. Унинг таъкидлашича, шайтонда аслида имоннинг юқоридаги тўрт шартларидан фақат биттаси мавжуд бўлмаган. Шайтон Аллоҳга нисбатан кибрдан сақлана олмагани учун унинг имони йўққа чиққан. Нумайрий ушбу фикрига Қуръондан «Бақара» сураси, 34-оятни далил келтирган:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْٓا اِلَّاۤ اِبٰلٰٓسَ اَبٰٓى وَاسْتَكْبَرَ

وَكَانَ مِنَ الْكٰفِرِيْنَ ﴿٣٤﴾

Маъноси: *Эсланг, (эй, Муҳаммад!) Биз фаришталарга: «Одамга сажда қилинг!» – деб буюришимиз билан улар сажда қилдилар. Фақат Иблис бош тортиб, такаббурлик қилди ва кофирлардан бўлди.*

2. Убайдия. Ушбу оқимга Убайд ал-Муктаиб асос солган. Убайднинг даъвосига кўра, имон келтирган шахснинг ширкдан бошқа барча гуноҳи ҳеч қандай шубҳаларсиз афв этилиши керак.

Убайдия оқими тарафдорлари мушаббиха ва мужассима оқимлари каби Аллоҳни инсонга хос бўлган киёфага ўхшатганлар. Ушбу ақидаларига куйидаги ҳадисни далил келтирганлар: «Албатта Аллоҳ Одамни ўзининг Раҳмон суратида яратди». Ушбу ҳадисга таянган ҳолда улар, «Аллоҳ инсон киёфасидадир», – деб қатъий таъкидлаганлар.

3. Ғассония. Ғассон Куфий асос солган оқим. Ғассон ҳам имонга юқоридаги оқимлар каби шарҳ берган. Унинг таъкидлашича, имон Аллоҳни, унинг пайғамбарларини таниш (маърифат қилиш) ва Аллоҳ туширган барча

нарсаларга иқроқ бўлишдан (тасдиқлаш) иборат.

Ҳасоннинг фикрича, мўминнинг имони камаймайди ва кўпаймайди. Агарда имон келтирган одам: «Мен Аллоҳ тўнғизни ҳаром қилганида, айнан тўнғизними ёки кўй, эчкини назарда тутганини аниқ билмасам-да, тўнғиз гўштини ейишни ҳаром деб биламан» – деса, мўмин ҳисобланаверади. Шунингдек, у: «Мен аслида Каъбанинг қаерда жойлашганини аниқ билмасам-да, балки у ҳинд диёридадир, Аллоҳ Каъбани ҳаж қилишни фарз қилганига аниқ ишонаман» – деса, мўмин ҳисобланаверади. Чунки аслида тўнғиз билан кўй ўртасида фарқ ойдек равшан ва Каъбанинг қаерда жойлашгани ҳаммага маълум бўлса ҳам, унинг тўнғизнинг асл шакл-шамоили ёки Каъбанинг макони борасида шубҳалари имоннинг шартларидан ташқаридадир.

4. Савбония. Абу Савбон ал-Муржийий асос солган оқим. Савбонийлар ҳам имоннинг шартларига Аллоҳни, унинг расулларини таниш (маърифат қилиш) ва иқроқ (тасдиқлаш) бўлишни асос қилиб олганлар. Улар мўмин бажариши лозим бўлган барча амалларни имондан орқага ташлаганлар. Абу Савбоннинг ақидасини Абу Марвон, Ғийлон ибн Марвон Дамашқий, Абу Шамар, Мувайс ибн Имрон, ал-Фазл ар-Роқийий, Муҳаммад ибн Шабиб, Муқотил ибн Сулаймон каби олимлар қўллаб-қувватлаганлар.

Ғийлон Дамашқий қадар масаласида, яхши ва ёмон амалларнинг барчаси бандадан бўлади, деб таъкидлаган. Ушбу ақидаси билан қадарийларга яқин турган. Имомат масаласида эса, халифалик қурайш аҳлидан бошқаларга хос, деб таъкидлаган ва хаворижларга яқин турган.

Савбонийларнинг яна бир вакили Муқотил ибн Сулаймоннинг таъкидлашича, гуноҳ-маъсиятлар тавҳид ва имон соҳибига зарар етказмайди. Шундай экан, гуноҳкор мўмин дўзахга тушмайди. Чунки мўминнинг дўзахга тушиши мумкин эмас. Осий мўминларга азоб дўзахда эмас,

балки дўзахнинг устида жойлашган сирот кўпригида берилади. Бунда осий мўмин дўзахдаги азоб билан эмас, балки олов алангасининг ловуллаши, шуъласи ва иссиғи билан азобланади. Гуноҳлари миқдорича азобланиб бўлгач, жаннатга киради.

5. Тумания. Ушбу оқимга Абу Муоз Туманий асос солган. Тумания оқими вакиллари имоннинг шартларини бошқа муржийларга нисбатан янада қискартирганлар. Уларнинг эътиқодларига кўра, имон – куфрдан четлашишдир. Абу Муознинг даъвосига кўра, катта гуноҳ бўладими, кичик гуноҳ бўладими, уни содир қилган инсонни мусулмонлар кофирга ҳукм қилмаганлар. Туманиянинг ҳам ақидасига кўра, имон аслида маърифат, тасдиқ ва ихлосдан иборат ҳисобланган. Шунингдек, тумания оқимининг таъкидлашича, агар мўмин намоз ва рўзани қасддан тарк қилган бўлса, яъни уларни бажаришдан бош тортса диндан чиққан ҳисобланади. Лекин қазо ниятида уларни бажармаган бўлса, диндан чиқмайди.

6. Солиҳия. Солиҳ ибн Умар, Солиҳий, Муҳаммад ибн Шабиб, Абу Шамар ва Ғийлон ибн Марвон каби олимларнинг фикрий қарашлари таъсирида юзага келган оқим. Ушбу олимлар қадар ва иржо масаласида битта фикрда бўлганлар. Лекин имон масаласида турлича ақидани илгари сурганлар.

Солиҳийнинг таъкидлашича, имон мутлақ Аллоҳни танишдан (маърифат) иборатдир. Аллоҳни маърифат қилиш унга нисбатан чин муҳаббат ва итоаткор бўлишдадир. Банданинг ўз ақли билан Аллоҳга имон келтириши унинг имонли бўлишига кифоя қилади. Расулуллоҳ ﷺга имон келтириш эса, имоннинг шартига кирмайди. Шаҳристонийнинг таъкидлашича, Солиҳий Расулуллоҳ ﷺдан қуйидаги ҳадис келган бўлса ҳам, ушбу ақидасида мустаҳкам турган:

«من لا يؤمن بي فليس بمؤمن بالله تعالى»

Ҳадис маъноси: *Ким менга имон келтирмаган бўлса, бас у Аллоҳга ҳам имон келтирмаган бўлади.*

Солиҳийнинг таъкидлашича, намоз аслида Аллоҳга ибодат эмасдир. Аллоҳга ибодат – фақат унга имон келтиришдир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, муржиия таълимоти вакиллари асосан қадарийлар ва хорижийларнинг ақидаларига муҳолиф бўлганлар. Лекин баъзи тарихий манбаларда Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ва унинг издошларини ҳам муржийлардан деб эътироф этилган. Бунга Абу Ҳанифа ва Абу Мансур Мотуридийнинг имоннинг шартларига амалларни қўшмаганлари ва гуноҳкор мўминнинг дўзахда абадий қолмаслиги ҳақидаги қарашлари сабаб бўлган. Лекин Абу Ҳанифа ва мовароуннаҳрлик жамики ҳанафий уламолар муржийларнинг юқорида келтирилган барча ақидаларига қарши турганлар. Абу Ҳанифа ҳам ўзининг «ар-Рисола ала Усмон ал-Баттий» ва Абу Мутиъ Балхий ривоят қилган «ал-Фикҳ ал-абсат» номли асарларида ўзининг муржиия таълимотидан эмаслигини баён қилган.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Муржиия таълимоти қачон ва қандай шароитда юзага келган?*
2. *Муржиия таълимотининг бошқа таълимотлардан фарқли жиҳатлари нимада эди?*
3. *Муржиия таълимоти нечта оқимларга бўлинган?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ашъарий, Абул Ҳасан Али ибн Исмоил. Мақолот ал-исломийин ва ихтилоф ал-мусоллин / Х. Питер нашрга тайёрлаган. – Wiesbaden: 1963. – 358 б.
2. Madelung W. The Early Murji'a in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam. – 1982. – № 59. – Б. 32-39.

3. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М., ИФВЛ, 2004.
4. Собуний, Нуруддин Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Аби Бакр. Ал-Бидоя фи усул ад-дин / Бакр Тўпалўғли нашрга тайёрлаган. – Анкара: 1995. – 143 б.
5. Хрестоматия по исламу. Сост. и отв. редактор С.М.Прозоров. М., ИФВЛ, 1994 (Раздел IV. Догматика. Идеиные расхождение в исламе).
6. Шахристоний, Абул Фатҳ. Ал-Милал ван ниҳал: 2 жилдли / Муҳаммад Абдулқодир ал-Фозилий нашри. – Дамашк: ал-Мактаба ал-асрия, 2000. – 478 б.
7. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

УЧИНЧИ БОБ

АҚИДАВИЙ МАВЗУЛАР ТАВСИФИ

3.1. ИМОН МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Имоннинг шартлари хусусидаги қарашлар.
2. Имоннинг «камайиши» ёки «зиёда бўлиши» ҳақидаги фикрлар.
3. «Имон» ва «ислом» тушунчалари орасидаги фарқ ва уйғунлик.

Таянч иборалар:

<i>мўмин,</i>	<i>имон,</i>
<i>ислом,</i>	<i>муслим,</i>
<i>тавба,</i>	<i>қалб,</i>
<i>икрор,</i>	<i>тасдиқ.</i>

1. Имоннинг шартлари хусусидаги қарашлар. «Имон» масаласи калом илмининг энг нозик ва асосий мавзуларидан бири ҳисобланади. Чунки имонга берилган таъриф орқали банданинг хатти-ҳаракатига ҳукм чиқарилган. Шунинг учун ҳам ислом тарихида уламолар имонга турлича таърифлар берганлар. Уларни шартли равишда уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ – Имом Шофийий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом Молик каби уламолар, муътазилийлар ва ашъария уламолари имонга: «ал-Имон – иқрор би-л-лисон ва тасдиқ би-л-жанон ва-л-амал би-л-аркон», яъни «Имон – тил билан иқрор, дил билан тасдиқ ва арконларга амал қилиш» деб таъриф берганлар. Бу таърифга кўра, имоннинг шarti: тил билан «Ла илаҳа иллаллоҳ Муҳаммадур расулуллоҳи» калимасини айтиб, қалбан ишониш, тасдиқ-

лаш ва арконларни (намоз, рўза, закот, ҳаж) бажариш, деб ҳисоблаганлар.

Иккинчи гуруҳ – Имом Аъзам Абу Ҳанифа ва мотуридия уламоларининг таърифига кўра: «ал-Имон – ал-икрор бил лисон ват тасдиқ бил қалб бимо жоа биҳи мин индиллоҳи Муҳаммадур расулуллоҳи саллаллоҳу алайҳи васаллам», яъни «Имон – Муҳаммад, унга Аллоҳнинг раҳмат ва саломлари бўлсин, Аллоҳнинг ҳузуридан келтирган нарсаларни тил билан икрор қилиб, қалбан ишониш, тасдиқлаш»дан иборат. Бу таърифга кўра, асосан, қалб билан тасдиқлаш имоннинг ажралмас қисми ҳисобланган.

Учинчи гуруҳ – жаҳмийлар ва карромийлар имоннинг фақатгина ягона сўз эканлигини ва унинг қалбда бўлиши шарт эмаслигини таъкидлаганлар. Карромийлар ўз фикрларига қуйидаги ҳадисни далил қилганлар:

من قال لا اله الا الله فدخل الجنة

«Кимки «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимасини айтса, албатта жаннатга киради».

Юқорида имонга берилган уч хил таъриф орасида ҳанафий мазҳаби уламоларининг қарашлари мўътадил ҳисобланган. Мотуридия уламолари карромийларнинг фикрларини қоралаб бир қатор нақлий ва мантиқий далилларни келтирадилар. Жумладан, мотуридия таълимоти вакили Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида имоннинг фақат тил билан қарор топишини инкор этиб, Қуръоннинг «Моида» сураси, 41-оятни далил келтиради:

﴿... يَأْتِيهَا الرُّسُولُ لَا تَحْزُنكَ الَّذِينَ يُسْرِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ

الَّذِينَ قَالُوا ءَامَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِن قُلُوبُهُمْ ...﴾

Маъноси: Эй, Расул! Оғизлари билан: «Имон келтирдик» дейдиган, (лекин) диллари имон келтирма-

ганлардан ... (бир қисми) куфр сари интилаётганлари Сизни хафа қилмасин!... Муаллиф ўз асарида далил қилиб келтирган мазкур оятда тил ва дилнинг икки хил бўлиши, яъни тилда имон келтириб, дилда имон келтирмаслик имонлилик эмас, балки имонсизликка интилиш экани зикр этилган.

Насафийнинг фикрича, агар имон фақат тил билан калимани айтишдан иборат бўлса, мунофиқ билан мўмин ўртасида фарқ қолмайди, яъни бундай ҳолатни мунофиқлик белгиси, деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, агар имон қалб билан бўлмаса, ундан ҳеч қандай фойда йўқ.

Ҳанафийлар имоннинг қалбда бўлишига яна «Хужурот» сураси, 17-оятни далил келтирадилар:

يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِلَّا سَلَمَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ

عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٧﴾

Маъноси: Улар Сизга исломга кирганларини миннат қилмоқдалар. Айтинг: «Сизлар менга исломингизни миннат қилмангиз, балки агар (имонингизда) содиқ бўлсангизлар, билингизки, Аллоҳ сизларни имонга ҳидоят қилганини миннат қилур.

Ҳанафийлар яна «Мумтаҳана» сураси, 10-оятни далил келтирадилар:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ

اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِنَّ ... ﴿١٠﴾

Маъноси: Эй, мўминлар! Қачонки, сизларга (Макка кофирлари томонидан) мўмина аёллар ҳижрат қилиб келсалар, уларни имтиҳон қилиб кўрингиз! Аллоҳ уларнинг имонларини (бор ёки йўқлигини) яхшироқ билгувчидир... .

Шунингдек, ҳанафия-мотуридия уламолари Имом Шофийий, муътазилийлардан фарқли равишда амалларнинг

имондан алоҳида эканини эътироф этганлар. Абул Муин Насафийнинг таъкидлашича, Абу Мансур Мотуридий наздида имон – фақат қалб билан тасдиқлашдан иборат бўлган. Мотуридия уламолари ушбу фикрларига Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтирганлар:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ ... ﴿٦١﴾

Маъноси: Эй, имон келтирганлар! Намоз (ўқиш)га турар экансиз... («Моида» сураси, 6-оят).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ

مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٨٣﴾

Маъноси: Эй, имон келтирганлар! Сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди, шояд (у сабабли) тақволи бўлсангиз («Бақара» сураси, 183-оят).

Насафийнинг таъкидлашича, юқоридаги оятларда Аллоҳ намоз ўқишларидан ва рўза тутишларидан аввал, яъни мазкур амалларни бажармаган бўлсалар-да, бандаларига «мўминлар» дея хитоб қилмоқда. Мазкур оятлар ҳам имон амаллардан алоҳида эканига далил бўлади. Шунингдек, Насафий асҳоби қаҳф ва фиръавн сеҳргарлари амалларни бажармаган бўлсалар-да, уларнинг имонлари Аллоҳ ҳузурда қабул қилинганини таъкидлайди.

Имом Шофийий эса, амаллар имоннинг ажралмас қисми эканини эътироф этиб, Қуръоннинг «Бақара» сураси, 177-оятини далил келтирган:

﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ

مَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَآلَمَلَ بِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَ وَءَاتَى

الْمَالِ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ
 وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ
 بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا^ط وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ^ط
 أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا^ط وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿٢٧﴾

Маъноси: Юзларингизни Машириқ ва Мағриб томон-
 ларига буришингиз (ибодат қилишингизнинг ўзи тўла)
 яхшилик эмас, балки Аллоҳга, охират кунига, фаришта-
 ларга, китобларга, пайғамбарларга имон келтирган, ўзи ях-
 ши кўрган молидан қариндошларига, етимларга, мискин-
 ларга, йўловчига, тиланчиларга ва қулларни озод қилиш
 йўлида берадиган, намозни тўқис адо этиб, закотни тўлаб
 юрадиган киши ва аҳдларига вафо қилувчилар, шунингдек,
 оғир-енгил кунларда ва жанг пайтида сабр қилувчилар
 яхшилик (аҳли)дир. Айнан ўшалар (имонларида) содиқдир-
 лар ва айнан ўшалар тақводордирлар.

Абу Ҳанифа наздида, мўминни амалларни мутлақ инкор
 этмасдан уни бажармаслиги имондан чиқармайди. Балки у
 осий, яъни гуноҳкор мўмин бўлади. Шунингдек, мўмин
 гарчи катта гуноҳ содир қилган бўлса ва уни ҳалол
 ҳисобламаса, у ҳам имондан чиқмайди, балки фосиқ-мўмин
 бўлади. Муътазилийлар эътиқодига кўра, бундай мўминлар
 бу дунёда мўминлик билан куфр ўртасида қолади (ал-
 манзила байнал манзилатайн) ва охиратда абадий дўзахда
 бўлади. Имом Шофийий ва Имом Абу Ҳанифа наздларида
 мўминлар тавба орқали ўз гуноҳларидан фориғ бўлишлари
 мумкин, ёки охиратда шафоат орқали жаннатга киришлари
 мумкин.

Ушбу масаланинг ҳозирги кундаги аҳамияти шундаки,
 айнаи вақтда айрим ҳиссиётга берилган адашган оқим
 вакиллари юқорида келтирилган шариат амалларини

(намоз, рўза, закот, ҳаж) бажармаётган мусулмонларни диндан чиққанликда ва куфрда айбламоқдалар. Абу Ҳанифа ва Мотуридийнинг юқоридаги ақидавий қарашлари бундай оқимларнинг даъволари нотўғри эканига далил бўлади. Масаланинг яна бир нозик жиҳати борки, ҳанафия-мотуридия ақидасига кўра шариат амалларини, масалан намозни бепарволик қилиб бажармаётган мўмин осий ҳисобланса-да, лекин намозни мутлақ инкор этган мўмин диндан чиқиб қолади ва ундан имон кетади. Бирок, ушбу ҳукм ўша даврдаги ҳолат нуктаи назаридан чиқарилганини унутмаслик керак. Ҳозирги кунда намоз ва бошқа шариат аҳкомларидан умуман беҳабар мўминнинг тилига эрк бериб фарз амалларини инкор этиб кўйгани учун уни диндан чиққанликда ва куфрда айблаш мантиқан нотўғри ҳисобланади.

2. Имоннинг «камайтиши» ёки «зиёда бўлиши» ҳақидаги фикрлар. Мўминнинг хатти-ҳаракатига, қилган амалларига қараб имон зиёдалашиши ёки камайтиши борасида ҳам уламолар ўртасида фикрлар турлича бўлган. Абу Ҳанифа ва ҳанафия-мотуридия уламолари наздида имон зиёдалашмайди ва камаймайди. Бирок Шофий, Аҳмад ибн Ҳанбал ва муътазилийлар фикрича, мўминнинг қилган амалларига қараб унинг имони камайтиши ёки зиёда бўлиши мумкин. Шофий далил сифатида Куръондан «Фатҳ» сураси, 4-оятни келтирган:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ

إِيمَانِهِمْ ... ﴿٤﴾

Маъноси: У (Аллоҳ) Ўз имонларига яна имон қўшилиши учун мўминларнинг дилларига таскин туширган зотдир... .

Яна “Анфол” сураси, 2, 3-оятлари ҳам далил келтирилган:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٢٠﴾ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿٢١﴾

Маъноси: Мўминлар – Аллоҳ (номи) зикр этилганида – дилларида қўрқув бўладиган, оятлари уларга тиловат қилинганида – имонлари зиёда бўладиган, Парвардигорларигагина (барча ишларида) таваккул қиладиган, номозни баркамол ўқийдиган ва ризқ қилиб берганимиздан (садақа ва) эҳсон қиладиган кишилардир.

Шунингдек, Шофийий имоннинг зиёдалашувига қуйидаги ҳадисни далил келтирган: Абу Хурайра, Анас ибн Молик, Абу Саид Худрий, Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинади: Расулulloҳ ﷺ дедилар: «Кимнинг қалбида заррача ҳам имони бўлса дўзахдан чиқарилади». Шофийийнинг таъкидлашича, ушбу ҳадисга мувофиқ, инсон қалбидаги имоннинг миқдори турлича бўлиши мумкин.

Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида юқоридаги оятларни қуйидагича таъвил қилади: «Фатҳ» сурасининг 4-оятида Аллоҳ саҳобаларнинг имонларини баён қилган. Чунки саҳобалар ҳар бир тушган оятларга имон келтириб турганлар. «Анфол» сурасининг 2-оятидаги имон калимаси орқали Аллоҳ, аслида, мўминларнинг сифатини баён қилган. Чунки мўминлар имонда эмас, аслида тоат-ибодатда бир-бирларидан тафовутли бўладилар.

Абу Ҳанифа ҳам «Фатҳ» сурасининг 4-оятини қуйидагича шарҳлаган: Саҳобалар бир сўз билан имон келтирадилар. Сўнгра бир фарзнинг кетидан яна бир фарз келганида, улар ҳар бир янги келган фарзга имон келтирадилар ва уларнинг имонлари зиёдалашади. Шу каби имонда собитлик ва ундаги давомийлик ҳар соатда унинг зиёдалашувига сабабдир. Бу худди бир дирҳам мавжуд бўлиб,

сўнгра ҳар соатда унинг зиёдалашуви кабидир. Ушбу зиёдалик ўзидан бўлмай, шу билан бирга у бўлинишдан холидир. Унинг фақат қалбдаги нуригина яхши амаллар сабабли зиёдалашиши ва камаиши мумкин. Шунингдек, гуноҳ ишлар қилиниши имон нурининг камаишига олиб келади. Абу Ҳанифа имоннинг нури ва зиёси бўлишига қуйидаги оятларни далил келтирган:

يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ

الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾

Маъноси: Улар Аллоҳнинг нуруни (Исломни) оғизлари (беҳуда гаплари) билан ўчирмоқчи бўлурлар. Аллоҳ эса, гарчи кофирлар ёқтирмаса-да, Ўз нуруни (дини) камолга етказувчидир («Саф» сураси, 8-оят).

أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِ ۖ فَوَيْلٌ

لِّلْقَاسِيَةِ قُلُوبِهِم مِّن ذِكْرِ اللَّهِ ۚ أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٩﴾

Маъноси: Ахир қўксини Аллоҳ Ислом учун (кенг) очиб қўйган, ўзи эса, Парвардигори (томони)дан нур (ҳидоят) узра турган киши (бошқалар билан баробар бўлурми)?! Бас, диллари Аллоҳни эслашдан қотиб қолган кимсалар ҳолига вой! Улар аниқ залолатдадирлар! («Зумар» сураси, 22-оят).

Абу Мансур Мотуридий наздида ҳам имон зиёдалашмайди ва нуқсонли ҳам бўлмайди. Унинг фикрича, инсоннинг қалбида имон худди осмонда ой ягона бўлгани каби ягона бўлади. Агарда у камайса, яримта, кўпайса бир ярим ёки иккита бўлиши керак. Бу эса ҳақиқатга зиддир. Баъзи уламолар имоннинг зиёдалашуви ҳақидаги фикрни маъқуллайдилар ва амалларни ҳам имондан деб ҳисоблайдилар. Агар шундай бўлса, унда ҳеч кимнинг имони мукамал бўла олмайди.

Абул Муин Насафий «Табсират ал-адилла» асарида таъкидлашича, имоннинг асли тасдиқдир. Имон аслида бошқа тоат-ибодатга доир амаллар билан мукаммал бўлмайди. Амалларнинг кўпайиши тоат-ибодатнинг кўпайиши бўлиб, бу имоннинг кўпайиши эмас. Бу, худди бир уйда ўнта эркак киши бўлиб, бу уйга бир аёл кирса, уйда эркак кишиларнинг кўпайиши эмас, одамлар сонининг кўпайиши содир бўлади. Бунда кимки аёлнинг кириши билан шахсларнинг сони ортди, деса, рост гапирган бўлади. Кимки эркак кишиларнинг сони ортди, деса, ёлгон гапирган бўлади. Мотуридия уламоларининг таъкидлашича, агарда имоннинг собит бўлиши амаллар билан бўлганда, исломнинг дастлабки даврида имон келтирган ва кейин нозил бўлган фарз амалларни бажаришга улгурмай вафот этган мўминларнинг имони мукаммал ҳисобланмас эди. Бу эса мантиқдан йироқдир.

3. «Имон» ва «ислом» тушунчалари орасидаги фарқ ва уйғунлик. Аҳли сунна вал жамоанинг фикрича, «имон» билан «ислом» бир нарса, яъни «ал-калимат ал-мутароиди-фа» (синоним сўзлар) туркумига киради. Худди «асад» билан «лайс» шер маъносини билдиргани каби. Ҳар бир мўмин – муслим ва ҳар бир муслим – мўмин ҳисобланади. Бу икки сўз бир-бирини тўлдириб туради ва уларнинг алоҳида деб таъкидлаш мантиқан нотўғридир. Чунки «имон» исм бўлиб, Аллоҳнинг ягоналигини ақл, оят ва манбаларнинг гувоҳлиги билан тасдиқлаш учундир. Бу борада унинг шериги йўқ. «Ислом» кишининг ўз нафсини тўлалигича бўйсундиришидир. Мотуридия уламоларининг фикрича, мўмин кишини бир вақтда муслим эмас, ёки муслимни мўмин эмас, деб ҳисоблаш ақлсизликдир.

Бироқ айрим ақидавий оқимлар, жумладан ҳашавия оқими вакиллари имон билан ислом алоҳида эканини қатъий таъкидлаганлар ва «Хужурот» сураси 14-оятини далил келтирганлар:

﴿ قَالَتِ الْأَعْرَابُ ءَامَنَّا ۖ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا

يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ ۖ ... ﴿١٤﴾

Маъноси: *Аъробийлар: «Имон келтирдик», – дедилар. (Эй, Муҳаммад! Уларга) айтинг: «Сизлар имон келтирганингиз йўқ, лекин сизлар «Исломга кирдик» денг! (Чунки ҳануз) дилларингизга имон кирган эмасдир»... .*

Абул Муин Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асарида таъкидлашича, Абу Мансур Мотуридий ушбу оятни таъвил қилар экан, ундаги «асламна» калимасини «таслим бўлмоқ» деб изоҳлаган. Шунга кўра, мазкур оят мазмунини қуйидагича таъвил қилган: *«Аъробийлар: «Имон келтирдик», – дедилар. Эй, Муҳаммад! Уларга Сиз айтинг: Сизлар ҳамон имонга кирганингиз йўқ. Балки, мағлуб бўлиб таслим бўлганингиздан имон келтирмоқдасиз. Шунинг учун сизлар: «Қиличларнинг зарбидан таслим бўлдик», – деб айтинг».*

Мотуридия таълимотига кўра, имон билан исломнинг бир маънода ишлатилиши, худди араб тилидаги «қууд» ва «жулус» (ўтирмак) сўзларининг бир хил маънони англатгани кабидир.

Мотуридийларнинг ақлий далилига кўра, Расулуллоҳ ﷺ замонларида одамлар учта тоифага бўлинган: мўмин, кофир ва мунофиқ. Уларнинг қайсилари муслим бўлганлар? Ваҳоланки, уларнинг тўртинчиси бўлмаган. Муслим атаси кам ишлатилган ва кейинроқ кенг истилоҳда ишлатилган. Абул Муин Насафий мотуридиянинг ушбу қарашларига Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтирган:

فَأَخْرَجْنَا مَن كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٥﴾ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ

بَيْتٍ مِّنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿٢٦﴾

Маъноси: *Бас, Биз у жойдаги мўминлардан бўлмиш кишиларни чиқариб юбордик. У жойда бир хонадондан (Лут хонадонидан) ўзга мусулмонларни топмадик («Зорриёт» сураси, 35, 36-оятлар).*

وَقَالَ مُوسَىٰ يَنْقُومُ إِن كُنتُمْ ءَامَنُتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُمْ

مُسْلِمِينَ ﴿٣٦﴾

Маъноси: *Мусо деди: «Эй, қавмим! Аллоҳга имон келтирган экансиз, бас, Унга таваккул ҳам қилингиз, агар мусулмон бўлсангиз, албатта» («Юнус» сураси, 84-оят).*

... إِن تَسْمَعُوا إِلَّا مِن يُّومِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٣٧﴾

Маъноси: *...Сиз фақат бизнинг оятларимизга имон келтирадиган кишиларгагина (ўз сўзингизни) уқтира олурсиз. Бас, ўшалар мусулмонлардир («Рум» сураси, 53-оят).*

Мазкур оятларда «мўмин» ва «муслим» сўзлари бир маънода келган.

Шунингдек, Насафий Расулуллоҳ ﷺ дан қуйидаги ҳадисни далил келтиради: «Мўмин нафсдан бошқа ҳеч ким жаннатга кирмайди». Мазкур ҳадисни Имом Аҳмад, Имом Термизий ва Ҳоким каби муҳаддислар Зайд ибн Ясбуғнинг Али ибн Аби Толибдан ривоят қилган йўл орқали ривоят қилганлар. Насафийнинг таъкидлашича, ушбу ҳадис, «Мусулмон нафсдан бошқа ҳеч ким жаннатга кирмайди», деган матнда ҳам ривоят қилинган. Ушбу ҳадис матнини Имом Муслим «Имон китоби»да Саййид Мусайябнинг Абу Ҳурайрадан ривоят қилган йўл орқали ривоят қилган. Насафий юқоридаги далилларни келтириб, имон билан ислом ўртасида фарқ йўқлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ, деб қатъий таъкидлаган.

Имонда истисно масаласи ҳам тарихда катта тортишувга сабаб бўлган. Ашъарийлар ва аҳли ҳадис уламолари

имонда истисно бўлиши, яъни киши мўминлигини тил билан ифодалаганда, «Мен Худо хоҳласа мўминман» (*Ана мўмин иншааллоҳ*), деб таъкидлаши шарт. Уларнинг эътироф этишича, банда умрининг охиригача мутлақ мўмин ҳолда бўлишини аниқ билмайди. Чунки Аллоҳ уни адаштириб қўйиши мумкин. Шунинг учун «Агар Аллоҳ хоҳласа» (*иншааллоҳ*) лафзи ишлатилган.

Мотуридия таълимотида эса аксинча, киши мўминлигини тил билан ифодалаганда, «Мен ҳақиқатда мўминман» (*ана мўмин бил ҳаққ*), деб таъкидлаши лозим бўлган. Абу Мансур Мотуридийнинг фикрича, Аллоҳ онанинг қорнидаги болани қачон туғилишини аниқ билса-да, у Аллоҳнинг ҳузурида тирик деб ҳукм қилинмайди. Тирик жоннинг қачон вафот этишини билса ҳам, у ўлик деб ҳукм қилинмайди. Бандаларнинг ҳолати воқелик, ўша замон нуқтаи назаридан ҳукм қилинади. Шунинг учун айна вақтдаги мўмин мутлақ мўмин ҳисобланади, унинг имонига шубҳа қилиш, иккиланиш асоссиз бўлади.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. Абу Ҳанифа эътиқодида имоннинг шартлари қандай?
2. Имоннинг фақат сўз эканини қайси оқимлар таъкидлаган?
3. Имон билан ислом ўртасида фарқ борми?
4. Имоннинг шартларига кимлар амалларни киритган?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мансуров А. Ақоид матнлари. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – 56 б.
2. Мотуридий, Абу Мансур. Китоб ат-тавҳид / Фатҳуллоҳ Хулайф нашрга тайёрлаган. – Истанбул: ал-Мактаба ал-исломия, 1979. – 408 б.
3. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.

4. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин: 2 жилдли / К. Салома нашри. – Дамашк: 1990-1993. – 1011 б.
5. Окилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
6. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир хайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.2. РИЗҚ МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Ризқнинг камаймаслиги ва кўпаймаслиги.

2. Ҳалол ва ҳаром ризқлар ҳақида.

Таянч иборалар:

<i>ризқ,</i>	<i>касб,</i>
<i>тақсим,</i>	<i>ҳадис,</i>
<i>далил,</i>	<i>ҳақ,</i>
<i>ҳалол,</i>	<i>меҳнат.</i>

1. Ризқнинг камаймаслиги ва кўпаймаслиги. Ризқ масаласида ҳам турли қарашлар мавжуд бўлган. Умуман ризққа таъриф берадиган бўлсак, у банданинг ҳаётдаги эҳтиёжи учун жамики зарур бўлган нарсалардир. Ризқ ҳам бевосита нафс билан боғлиқ ва нафснинг хоҳишидан келиб чиқади. Шунинг учун банданинг ўз ризқини қандай топиши алоҳида аҳамият касб этган.

Муътазилийларнинг фикрича, Аллоҳнинг наздида бандалар ризқларининг ҳисоби маълум эмас. Унинг сони банданинг ҳаракати ёки дангасалигига боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан ризқлар камайиши ва кўпайиши мумкин. Улар «Шўро» сураси, 27-оятни далил келтирадилар:

وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنْزِلُ بِقَدَرٍ

مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ ﴿٢٧﴾

Маъноси: Агар Аллоҳ бандаларининг ризқларини мўлкўл қилиб юборса, албатта, улар ер юзида тажовузкорликка ўтиб кетган бўлур эдилар. Лекин У ўзи хоҳлаганича ўлчов билан (ризқ) туширур. Албатта, У бандаларидан хабардор ва (ҳамма нарсани) кўриб турувчидир.

Аҳли сунна вал жамоа уламоларининг таъкидлашича, ризқлар тақсимланган ва маълумдир, тақводорларнинг тақвоси билан зиёда бўлмайди ва гуноҳкорларнинг гуноҳи билан камаймайди. Аллоҳ кафолатига олган ризқ – ейиладан нарса. Абу Ҳанифа «Васият имом Аби Ҳанифа («Имом Абу Ҳанифа васияти») асарида таъкидлашича, Аллоҳ бандаларнинг яратувчиси, ризқ берувчиси ва ҳаёт берувчисидир. Абу Ҳанифа бунга «Рум» сураси, 40-оятни далил келтиради:

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ... ﴿٢٨﴾

Маъноси: Сизларни яратган, сўнгра сизларни ризқлантирган, сўнгра вафот эттирадиган, сўнгра (қиёматда) тирилтирадиган зот Аллоҳдир... .

Абу Ҳанифанинг фикрича, Аллоҳ барча мўминларга тоқатлари кўтарадиган микдорча касб қилмокни фарз қилган. Унинг далили қуйидагича:

فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ

وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٩﴾

Маъноси: Бас, қачонки, намоз адо қилинган, ерда тарқалиб, Аллоҳнинг фазли (ризқи)дан истайверингиз! Аллоҳни кўп ёд этингиз! Шояд (шунда) нажот топсангиз («Жумъа» сураси, 10-оят).

Кишининг касб қилишга қудрати етса касб қилиши фарз бўлади, агар касб қилишга қуввати етмаса тиланчилик қилишга рухсат берилади. Яъни жисмонан соғ бўлмаган, ҳар қандай меҳнатга лаёқатсиз бўлган инсонга тиланчилик қилишга изн берилган. Шунинг учун ҳам тиланчилик қилиш касбларнинг энг охиргиси ҳисобланган. Лекин жисмонан соғ бўлиб, бирон касбни танламай, тиланчилик қилган киши ўз ризқини ҳалол йўл билан топмаган ҳисобланади. Бунга қуйидаги ҳадис далил бўлади: «Аллоҳ соғлом бекорчи кишини ёмон кўради».

Аҳли сунна вал жамоа эътиқодига кўра, банданинг тақводор бўлиши, кўп ҳаракати унинг ризқининг мўл бўлишига асосий сабаб эмас, банданинг ризқи кўп бўлиши фақатгина Аллоҳдандир. Бунга қуйидаги оятлар далил келтирилган:

إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۚ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا

بَصِيرًا ﴿٢٠﴾

Маъноси: *Шубҳасиз, Раббингиз Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг ҳам, танг ҳам қилур. Албатта, У бандаларидан огоҳ ва (уларни) кўриб турувчи зотдир («Исро» сураси, 30-оят).*

...وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢١﴾

Маъноси: *Аллоҳ хоҳлаган кишиларга беҳисоб ризқ берур («Бақара» сураси, 212-оят).*

Ушбу оятда Аллоҳ ризқни баъзиларга кенг қилиб ва баъзиларга танг қилиб берувчи, ҳамда бандалари ҳақида хоҳлагандай тасарруф қилишга қодирлиги ҳақида хабар берилмоқда, яъни Аллоҳ ўз ҳикмати тақозосига кўра хоҳлаган бандаларини уларнинг эътиқодларидан қатъи назар, бой ёки камбағал қилади. У бойликка ҳақли бўлганлар ва камбағалликка ҳақли бўлганлардан ҳам хабардор ва кўриб

турувчидир. Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида қуйидаги ҳадиси қудсийни далил келтирган: Аллоҳ айтади: «Баъзи бандаларим борки, уларни фақатгина камбағаллик тузатади. Агар уларга бойлик ато қилсам, уларнинг динини фасод қилган бўламан. Баъзи бандаларим борки, уларни фақатгина бойлик тузатади. Агар уларни камбағал қилсам, уларнинг динини фасод қилган бўламан».

Демак, аҳли сунна вал жамоа эътиқоди бўйича, Аллоҳ бандаларнинг ризқини тақдирида белгилаб, тақсимлаб қўйган. Банда ўзининг феъли, касби орқали тақсимланган ризққа муяссар бўлади ва тақдиридаги ризқдан ортиқчасига эриша олмайди. Бунга «Худ» сураси, 6-оят далил келтирилган:

﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا ...﴾

Маъноси: *Ерда ўрмаловчи бирор нарса (жонзот) йўқки, унинг ризқи (таъминоти) Аллоҳнинг зиммасида бўлмаса!*

2. Ҳалол ва ҳаром ризқлар ҳақида. Муътазилийларнинг эътиқоди бўйича, ҳаром ризқ Аллоҳдан эмас, балки банданинг феълидир. Банда бунда ўзининг ноқонуний феъли билан ҳаром ризққа эришган бўлади. Аҳли сунна вал жамоа наздида эса, ҳаром ризқ ҳам Аллоҳдан бўлади. Лекин банда ризқ топишда ҳаром феълни қилгани учун жазога ҳақли бўлади. Абул Муин Насафий бунга «Зухруф» сураси, 32-оятни далил келтиради:

﴿... نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ...﴾

Маъноси: *...Уларнинг дунё ҳаётидаги тирикчиликларини ҳам уларнинг ўрталарида Биз тақсимлаганмиз...*

Аҳли сунна вал жамоанинг фикрича, инсонлар касб қилишда беш мартабада бўлади: Биринчиси, ризқнинг асл келишини касбдан деб билади. Бундай киши адашган бўлади. Иккинчиси, ризқни Аллоҳдан ва касбдан деб билади. Бу эътиқод ҳам нотўғридир. Учинчиси, ризқни

Аллоҳдан деб билади, лекин Аллоҳ ризқ берадими ёки бермайдими деб, гумон қилади. Бу ҳам нотўғри эътиқоддир. Тўртинчиси, ризқни Аллоҳдан деб билади ва ризқни Аллоҳ касб жиҳатидан ато қилур дейди. Аммо Аллоҳ буюрганидек ҳалол касб қилмайди. Бундай киши гуноҳкордир. Бешинчиси, ризқни Аллоҳдан деб билади ва ҳалол йўл билан касб қилиб ризққа эришади. Бу эътиқоддаги киши тўғри йўлда ҳисобланади.

Демак, аҳли сунна вал жамоанинг фикрига кўра, инсон ўзининг танлаган касби орқали эришган ризққа жавобгардир. Шунга кўра, инсон касб танлашда ҳам эътиборли бўлиши керак. Чунки баъзи касблар кишининг хулқи ва табиатига ёмон таъсир кўрсатади. Баъзи касблар борки, унда киши тирикчилик билан бир қаторда савобга ҳам эришади. Масалан, китобат (хаттотлик) касби бир вақтлар уламоларнинг ҳунари ҳам ҳисобланган. Хусусан, Қуръон ва Расулуллоҳ ﷺ нинг ҳадисларини ёзиш каби ишларда Исломнинг асл ҳолда сақланиши ва тарқалиши мавжуд бўлган. Бунга машҳур ҳанафия олими Али ал-Қорийни мисол келтириш мумкин. Ушбу олим ақоид илми балан машғул бўлса-да, қўшимча равишда хаттотлик билан шуғулланган. Қуръондан нусха кўчириб сотиш орқали тирикчилик қилган.

Шунингдек, соғлом кишининг дангасалиги орқали фақирлик ҳолатига келишига ҳам унинг ўзи сабабчидир. Аҳли сунна вал жамоа Умар ибн Хаттобнинг куйидаги чақирғини далил келтирган: «Эй камбағаллар жамоаси, бошларингизни кўтаринг. Тижорат қилинглар, ҳолбуки йўл бемалол-очиқ бўлди ва инсонларга боқиманда бўлманглар».

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, аҳли сунна вал жамоа эътиқодига кўра, ҳаром ризқ ҳам аслида ўша банданинг ризқи ҳисобланади. Муътазилийлар таъкидлаганидек, ўғри бировнинг молини ўғирлаш орқали унинг ризқини камайтириши ва ўзига ўзлаштириб олиши нотўғ-

ридир. Аслида ўғри ўғрилиқ феъли орқали ҳаром ризққа эришган. Мол эгасининг ризқини эмас, балки ҳаққини олиб қўйган ҳисобланади. Мотуридия таълимоти бўйича, бу феълларнинг барчаси Аллоҳнинг тақдири билан амалга ошади. Ушбу масала ризқ мавзuidан бошқа бўлиб, қазо ва қадар масаласига тааллуқлидир.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Муътазиллийларнинг ризқ масаласидаги эътиқоди қандай бўлган?*
2. *Аҳли сунна вал жамоа эътиқоди бўйича бандалар ризқи тақсимланганми?*
3. *Ҳалол ризқ билан ҳаром ризқ ўртасида қандай фарқ бор?*
4. *Инсоннинг ҳаққи билан ризқини шарҳлаб беринг.*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
2. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин: 2 жилдли / К. Салома нашри. – Дамашқ: 1990-1993. – 1011 б.
3. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
4. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
5. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.3. ШАФОАТ МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Шафоатнинг турлари.
2. Муътазилия ва аҳли суннанинг шафоатга муносабати.

Таянч иборалар:

шафоат,	золим,
муътазилий,	фаришталар,
Расул,	шафоат турлари,
дуо,	жаннат.

1. Шафоатнинг турлари. Аҳли сунна вал жамоа эътиқоди бўйича шафоат мавжуддир ва бу шафоат гуноҳкор мўминлар учун бериладиган неъмат ҳисобланади. Шафоат араб тилида «ҳимоя қилмоқ», «ўртага тушмоқ» маъноларини билдиради. Ақоидда эса, бировдан биров учун хайр (яхшилик) сўрашни англатади.

Ақоид илмида шафоат бир қанча қисмларга бўлинган:

Биринчиси, улкан шафоат бўлиб, бошқа Пайғамбарлар орасидан Муҳаммад ﷺ га хос берилган шафоатдир;

Иккинчиси, Расулulloҳ ﷺ нинг яхшилик ва ёмонликлари тенг келиб қолган қавмларни жаннатга киришлари учун қиладиган шафоатлари;

Учинчиси, жаннатга кирганларнинг даражаларини янада юқори қилиш учун қилинган шафоат;

Тўртинчиси, баъзи кишиларнинг жаннатга ҳисобкитобсиз киришлари учун қилинган шафоат. Бунга Расулulloҳ ﷺ нинг Уқоша ибн Муҳсинни жаннатга ҳисобсиз қиладиган етмиш минг кишилар қаторидан бўлиши учун қилган дуолари далил келтирилади;

Бешинчиси, барча мўминларнинг жаннатга киришла-

рига изн берилиши учун қилинган шафоат. Бунга қуйидаги ҳадис далил келтирилган: Анас ибн Моликдан ривоят қилинади: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Мен жаннатга эришиш учун аввалги шафоатчиман» (Имом Муслим ривояти);

Олтинчиси, Расулуллоҳ ﷺ нинг катта гуноҳ қилган умматлари учун қилган шафоатлари. Бунга ушбу ҳадис далил келтирилган: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Умматимдан аҳли кабоирларга (катта гуноҳ қилганларга) шафоатим бордир» (Имом Аҳмад ривояти).

Шафоатнинг ушбу турлари фақатгина Расулуллоҳ ﷺ га хос бўлган шафоатлардир. Расулуллоҳ ﷺ дан ташқари бошқа мўминларнинг ҳам шафоатлари аҳли сунна вал жамоа уламолари томонидан эътироф этилган:

- фаришталарнинг гуноҳкорларга шафоатлари;
- ёш ўлган болаларнинг ота-оналарига шафоатлари;
- шаҳиднинг ўз яқинларидан етмиш кишини шафоат қилиши;
- Қуръонни ёд олган ҳофизнинг ўз оиласига қиладиган шафоати;
- мўминларнинг бир-бирларига қиладиган шафоатлари;
- Қуръоннинг ўз қорисига шафоати;
- рўзанинг рўзадорга шафоати.

Абу Ҳанифадан ривоят қилинишича, Расулуллоҳ ﷺ нинг шафоатлари аслида, гуноҳкор мўминларнинг гуноҳларидан фориғ бўлишлари учун лозимдир. Аҳли сунна вал жамоа наздида, Расулуллоҳ ﷺ ўз умматлари учун Аллоҳдан мағфират сўрашга буюрилган («Мухаммад» сураси, 19-оят):

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ .. ﴿١٩﴾

Маъноси: *Бас, (эй Мухаммад!) Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ эканини билинг ва ўз гуноҳингиз учун ҳамда мўмин-мўминалар(нинг гуноҳлари) учун мағфират сўранг!...*

Демак, аҳли сунна вал жамоанинг барча уламолари шафоатнинг ҳақиқат эканига эътиқод қилганлар.

2. Муътазилия ва аҳли суннанинг шафоатга муносабати. Мотуридия таълимоти бўйича, гуноҳи кабира қилган кишиларни Аллоҳ ўз фазли ва раҳмати билан мағфират қилиши ва уларни Расул, Набий, шаҳид, валий, ота, фарзанд, яқин қариндош, устоз ва шогирдлар ҳам Аллоҳ изни билан шафоат қилишлари мумкин. Абул Муин Насафий «Табсират ал-адилла» асарида таъкидлашича, гуноҳи кабира қилган мўминни Аллоҳ Расуллар, Набийлар ва солиҳларнинг шафоати туфайли кечириши мумкин.

Хаворижлар гуноҳи кабира қилган кишиларнинг гуноҳлари кечирилмаслигини таъкидлаб, уларни ҳеч ким шафоат қила олмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Абул Муин Насафийнинг «Баҳр ал-калом» асарида келтирилишича, муътазилийлар шафоат борасида ҳам ихтилофда бўлганлар. Бир тоифа муътазилийлар шафоатни умуман инкор этадилар. Шафоатни тан олган муътазилийлар уч тоифага бўлинган: Биринчи тоифанинг таъкидлашича, катта гуноҳлардан тийилиб, кичик гуноҳларни қилган кишилар набийлар ва фаришталарнинг шафоатига лойиқдир. Иккинчи тоифанинг фикрича, катта гуноҳ қилган кишининг тавбаси фақатгина набийлар ва фаришталарнинг шафоати билангина қабул қилинади. Учинчи тоифанинг фикрича, барча гуноҳлардан ўзини тийган киши жаннатдаги даражасининг юқори бўлиши учун набийлар ва фаришталарнинг шафоатига лойиқ бўлади. Ушбу тартибдаги кишилардан бошқа ҳеч ким шафоатга ҳақли эмас.

Насафийнинг таъкидлашича, биринчи тоифа муътазилийларнинг шафоатни мутлақ инкор этиши нотўғридир. Бунга «Бақара» сураси, 255-оят далил келтирилган:

... مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ ۚ ... ﴿٢٠٠﴾

Маъноси: ...Унинг ҳузурида ким ҳам (гуноҳларни) Унинг рухсатисиз шафоат қила оларди?!...

Аллоҳ хоҳласа, катта гуноҳдан ўзини тийган кишининг тавбасини шафоатсиз ҳам қабул қилади.

Муътазилийлар наздида гуноҳкор банда, мўмин бўлишидан қатъи назар, Аллоҳга нисбатан зулм қилган бўлади ва унинг ҳеч қандай шафоатга ҳаққи йўқдир. Бу фикрларига «Ғофир» сураси, 18-оятни далил келтиради:

... مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ... ﴿٢٠١﴾

Маъноси: Золим (кофир) кимсалар учун (у кунда) бирор дўст ҳам, маъқулланадиган шафоатчи ҳам бўлмас.

Уларнинг фикрича, Аллоҳ ҳеч қачон фосиқ ва золимлардан рози бўлмайди. Шунинг учун улар шафоат қилинмайди. Аллоҳ ўзига қарши турувчиларни ҳеч қачон мағфират қилмас. Расулulloҳ ﷺ ҳам Аллоҳ душманларини шафоат қила олмайди.

Насафий «Баҳр ал-калом» асарида юқоридаги оятни шарҳлар экан, бу ерда «золим» деганда гуноҳкор мўмин назарда тутилмайди. Чунки мўмин аслида ўзининг имони билан Аллоҳнинг ҳузурида мутлақ золим ҳисобланмайди, деб таъкидлайди ва Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтиради:

فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ ﴿١٠٠﴾ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ ﴿١٠١﴾

Маъноси: Энди бизлар учун на оқловчилар бор, на бирор қадрдон дўст («Шуаро» сураси, 100, 101-оятлар).

وَإِذْ قَالَ لُقْمَنُ لَبْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَبْنَىٰ لَا تَشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ

عَظِيمٌ ﴿١٣﴾

Маъноси: Эсланг, Лукмон ўзига насиҳат қилиб, деган эди: «Эй, ўғилчам! Аллоҳга ширк келтирмагин! Чунки ширк улкан зулмдир» («Лукмон» сураси, 13-оят).

Насафийнинг таъкидлашича, ушбу оятлардан кўриниб турибдики, гуноҳкор мўминни аслида мутлақ золим деб аташ нотўғридир. Ушбу оятга кўра, ҳақиқий золим деб Аллоҳга ширк келтирганлар ҳисобланган. Шундай экан, гуноҳкор мўминларнинг шафоатга сазовор бўлишлари мантиқан асослидир.

Аҳли сунна вал жамоа уламолари шафоатнинг борлигига ушбу ҳадисларни далил келтирадилар: Авф ибн Моликдан ривоят қилинади: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Менга Раббимнинг ҳузуридан бир зот келди ва умматимнинг ярми жаннатга кирмоқлигини ёки шафоатни танлашимни сўради. Бас, мен шафоатни танладим. У Аллоҳга ширк келтирмай вафот этган киши учундир» (Имом Термизий ривояти).

Абу Зардан ривоят қилинади: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Кимки «Ла илаҳа иллаллоҳ» деган бўлса, гарчи у зино ёки ўғирлик қилган бўлса ҳам жаннатга қиради».

Абу Дардодан шундай ривоят қилинади: «Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Кимки Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ деса, жаннатга қиради». Мен (Абу Дардо): «Зинокор ва ўғри ҳамми?» – деб сўрадим. Расулуллоҳ ﷺ юқоридаги сўзларини такрорладилар. Мен ўз сўзимни икки-уч бор такрорлаб, юқоридаги жавобни олдим. Учинчи бор такрорлаганимда, Расулуллоҳ ﷺ: «Абу Дардонинг бурни ерга ишқалансин, ҳа, қиради», – дедилар».

Демак, аҳли сунна вал жамоа эътиқоди бўйича шафоат аслида гуноҳкор мўминлар учун зарурдир. Ўз гуноҳларига иқрор бўлиб тавба қилган мўминлар учун шафоатнинг зарурати йўқдир. Муътазилийлар эса, бу борада аҳли сунна

вал жамоага нисбатан тескари ақидада бўлганлари юқоридаги мисоллардан кўриниб турибди.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Шафоат нима ва унинг қандай турлари мавжуд?*
2. *Муътазилийлар шафоат масаласида неча хил фикр билдирганлар?*
3. *Аҳли сунна вал жамоанинг шафоатга муносабати қандай бўлган?*
4. *Расулulloҳ га хос бўлган шафоатларни санаб беринг.*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – 179 б.
2. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
3. Мухаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
4. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Мухаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин: 2 жилдли / К. Салома нашри. – Дамашқ: 1990-1993. – 1011 б.
5. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Мухаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
6. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.4. КАРОМАТ ВА МЎЪЖИЗА МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Авлиёлар кароматлари ва уларнинг турлари.
2. Каромат ва мўъжизанинг алоҳида нарса экани.

Таянч иборалар:

<i>каромат,</i>	<i>мўъжиза,</i>
<i>валий (авлиё),</i>	<i>шаъваза (фокс, иллюзия),</i>
<i>сеҳр,</i>	<i>истидрож,</i>
<i>дуо,</i>	<i>жибиллий.</i>

1. Авлиёлар кароматлари ва уларнинг турлари.
Каромат масаласи ҳам ақоид илмида катта тортишувларга сабаб бўлган. Хусусан, муътазилийлар авлиёлар кароматини мутлақ инкор этганлар. Уларнинг таъкидлашича, агарда каромат ҳақиқатда содир бўлса, пайғамбарлар мўъжизалари билан бир хил нарса бўлиб қолади. Лекин аҳли сунна вал жамоа уламолари каромат масаласига ижобий ёндашганлар. «Каромат» сўзи ўзбек тилида «иззат-эхтиром», «кадр-қиммат», «олийжаноблик» каби маъноларни англатади. Шаръий истилоҳда Аллоҳ томонидан бандаларига нисбатан қилган иззат-икромни «каромат» дейилган. «Авлиё» «валий» сўзининг кўплик шакли бўлиб, «яқин», «дўст» маъноларини билдиради. Ўзбек тили истилоҳида «валий»га нисбатан кўплик шаклдаги «авлиё» сўзи кўп қўлланилган.

Ақоид манбаларида каромат икки турга бўлинган:

1. Жибиллий – туғма, табиий маъносида.
2. Касбий – касб, меҳнат орқали эришилган каромат маъносида.

Жибиллий каромат деганда, дини, ирқи, миллатидан қатъи назар жамики инсониятга берилган каромат тушунилади. Бунга Қуръоннинг «Исро» сураси, 70-ояти мисол келтирилади:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنْ

الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ﴿٧٠﴾

Маъноси: Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (отулов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик.

Бу оятда инсон бошқа махлуқотлардан мукаррам қилиб яратилгани таъкидланмоқда. Демак, ер юзидаги башариятнинг барчаси жибиллий кароматга эга бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ўтмишда ва ҳозирги кунда инсоният томонидан яратилаётган ҳар қандай кашфиёт, ихтиролар жибиллий каромат ҳисобланади. Демак, жибиллий каромат соҳиби нафақат мусулмон, балки бошқа дин вакиллари ҳам бўлишлари мумкин.

Калом, акоид илмида касбий каромат фақат такводорларга мувофиқ эканлиги таъкидланган ва ушбу каромат соҳиблари «авлиё» деб эътироф этилган. Бунга Қуръоннинг «Хужурот» сураси, 13-ояти далил келтирилган:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ

لِتَعَارَفُوا ۚ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿١٣﴾

Маъноси: Эй, инсонлар! Дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳавво)дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишишингиз учун сизларни (турлитуман) халқлар ва қабила (элат)лар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ наздида (энг азизу) мукаррамрогингиз тақводоррогингиздир. Албатта, Аллоҳ билувчи ва хабардор зотдир.

Каромат деганда, авлиёларга Аллоҳ томонидан берилган инсоният учун ғайриоддий бўлган ишлар, фазилатлар

назарда тугилган. Саҳобаларнинг барчаси валий даражасига етишган зотлар ҳисобланган. Шу нуқтаи назардан, уларда каромат зоҳир бўлиб турган. Бунга Ҳазрат Умар масжид минбарида хутба ўқиётган чоғида, «Эй Сария, тоққа, тоққа» – деб бақиргани ва бошқа диёрда жанг қилаётган Сариянинг ушбу овозни эшитиб тоққа йўналиб душман қуршовидан омон қолгани, Холид ибн Валидга мажбуран заҳар ичирилганда заҳарнинг таъсир қилмагани каби кароматлар мисол келтирилади.

Шунингдек, баъзи тақводор мусулмонлар валий даражасига етишиб қолганлари ва каромат соҳибига айланганларини ўзлари ҳам билмаганлар. Баъзи авлиёлар ўзларининг кароматларини оммадан яширганлар. Масалан, Имом Бухорий ҳазратларининг 600 мингдан ортиқ ҳадис ёд олганлари ва ушбу ҳадисларни жамлаш учун қилган сафарлари ҳисоблаб чиқилганда, ҳозирги кунда фан-техника ривожланган вақтда ҳам инсоннинг умри етмаслиги маълум бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан Имом Бухорий каби алломаларга бундай заковат ва хислатлар Аллоҳ томонидан берилган каромат деб эътироф этиш мумкиндир.

Ғайриоддий хислатлар нафақат авлиёларга, балки Аллоҳ томонидан бошқа махлуқотларга ҳам берилган. Масалан, шайтон ва жинларнинг бир лаҳзада мағриб ва машриққа бора олиши, дажжолнинг бировни ўлдириб тирилтириши ғайриоддий воқеалар бўлса-да, уларни каромат ҳам, мўъжиза ҳам деб ҳисоблаш мумкин эмас. Авлиёлар ўз кароматларини дуо орқали амалга оширганлар. Масалан, оғир беморни тузатиш, кўр одамнинг кўзини очиш каби вазифаларни Аллоҳдан астойдил илтижо қилиб дуо орқали сўраганлар.

2. Каромат ва мўъжизанинг алоҳида нарса экани. Мўъжиза ўзбек тилида «ожиз қолдирувчи» деган маънони англатади. Шариат истилоҳида эса барча расулларнинг ҳақиқатда Аллоҳнинг элчиси эканлигига далил сифатида рўй берган барча ғаройиб ҳодисаларга «мўъжиза» деб

аталган. Муътазилийлар даъво қилганидек, каромат ҳақиқат бўлса, Пайғамбарлар мўъжизаси билан бир нарса бўлиб қолиши аҳли сунна вал жамоа мутакаллимлари томонидан инкор этилган. Чунки каромат инсонлар учун ғайри оддий нарса бўлса-да, бундай хислатлар аслида бошқа махлуқотларда собит бўлиши мумкин. Масалан, авлиёнинг ҳавода уча олиши, ёки сув устида юра олиши оддий инсонлар учун ғайри оддий ҳодиса бўлса-да, аслида қушларнинг уча олиши, балиқларнинг сувдаги эркин ҳаракати Аллоҳ томонидан уларга берилган одатий хислатдир. Энди пайғамбарлар мўъжизаси эса Аллоҳ томонидан фақат ёлғиз уларгагина берилган хислат ҳисобланган. Масалан, Муҳаммад ﷺнинг ойни қоқ ўртасидан иккига ажратиб қўйишлари, Исо ﷺнинг ўликни тирилтирганлари, Мусо ﷺнинг асолари аждарга айлангани, Сулаймон ﷺга жинлар устидан берилган ҳукмронлик ва наботот ва ҳайвонот тилларини билганлари, буларнинг барчаси Аллоҳ томонидан уларга берилган мўъжиза ҳисобланган. Уламолар наздида Расулуллоҳ ﷺга Қуръоннинг нозил бўлиши ҳам ҳақиқий мўъжиза ҳисобланган.

Лекин калом илмида пайғамбарлар ва мўминлардан бошқа махлуқотлар томонидан содир бўлган ғайриоддий нарсалар мўъжиза ҳам каромат ҳам деб аталмайди. Масалан, шайтоннинг бир лаҳзада мағриб билан машриққа бора олиши, дажжолнинг одамни ўлдириб тирилтириши каби ғайриоддий ҳодисалар ҳақидаги қарашлар калом илмида «истидрож» деб аталади. Бунга Расулуллоҳ ﷺдан қуйидаги ҳадис мисол бўлади: «Агар Аллоҳнинг бир бандаси неъматдан яхши кўрганини ато қилганини кўрсангиз, ваҳоланки, у маъсият устида муқим бўлса. Бас, албатта ўша нарса истидрождир. Сўнгра «Анъом» сураси, 44-оятни ўқидилар:

فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمَ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ

إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ ﴿٤٤﴾

Маъноси: (Улар) эслатилган нарса (синов кунлари)ни унутганларида уларга ҳар нарсанинг эшикларини очиб қўйдик. Токи уларга берилган нарса (нозу неъмат)лар билан шоду хуррам бўлиб турганларида, уларни бирдан забт этдик. Бас, (энди) улар ноумиддирлар».

Аҳли сунна вал жамоа эътиқоди бўйича, юқоридаги махлуқотлар томонидан содир бўладиган ғайриоддий ҳодисаларнинг бўлиши ақлан мумкиндир. Калом илми назариясига кўра, шайтонга қиёмат кунигача изн берилган. Шунингдек, Фиръавнга ҳам 400 йил миқдорича умр берилган ва қиёматгача бошқа бандаларига туғёнга кетганинг оқибати қандай бўлишини уқтириш мақсадида унга имконият берилган.

Ҳозирги даврда ҳам жинлар воситасида фолбинлик, сеҳр-жоду билан шуғулланаётган кимсаларнинг ҳам амалга ошираётган ишлари шариат бўйича қаттиқ қораланган. Шунинг учун ҳам баъзи фолбинларнинг қилган башоратлари акси бўлиб чиқиши табиий ҳолдир. Сеҳргарнинг қилган жодулари аксига амал қилиши ҳам мумкин. Тарихда Мусайлама ал-Каззоб бир кўзи ғилай одамни кўзи тузалиши учун дуо қилганида, у одамнинг иккинчи кўзи ҳам ғилай бўлиб қолгани ҳақида ривоятлар келган.

Мўъжиза билан каромат ўртасидаги фарқ аниқ бўлгандан кейин инсонларни чалғитувчи яна бир ғайриоддий ҳодисалар (аслида ғайриоддий ҳодиса эмас) борки, уларнинг мазмунини ҳам билиб олиш керак бўлади. Тарихда сеҳр, жоду, афсунгарлик, замонавий тил билан айтганда, кўзбойлоғчилик (фокус, иллюзия, араб тилида: «шаъваза») каби одатлар кенг тарқалган. Бундай ҳодисалар оддий инсонларни лол қолдирган бўлса-да, аслида улар тўлиқ ёлғон остида бажарилган ишлар ҳисобланган. Бунга бирги-

на Мусо عليه السلام қиссасини мисол келтириш мумкин. Фиръавн Мусо عليه السلامни лол қолдириш учун ўз салтанатининг энг машхур сеҳргарларини жамлайди. Шунда сеҳргарлар қўлларидаги асоларини ерга ташлаганларида уларнинг барчаси илонларга айланади. Буни кўрган Мусо عليه السلام кўркувдан қотиб қоладилар. Чунки сеҳргарларнинг ушбу найрангининг асл моҳият ва сир-асрорларини билмас эдилар. Шунда Аллоҳдан Мусо عليه السلام кўркмаслиги ва энди у ҳам ўз асосини ерга ташлаши ҳақида ваҳий келади. Мусо عليه السلام асоларини ерга ташлашлари билан у ҳақиқий аждарга айланади ва сеҳргарларнинг сохта илонларини ютиб юборади. Ўз ишининг моҳир устаси бўлган сеҳргарлар бу ходисанинг ёлғон эмас, балки чин мўъжиза эканини дарҳол тушуниб Аллоҳга имон келтирадилар. Энди сеҳргарларнинг бажарган сеҳрига ойдинлик киритадиган бўлсак, улар аслида ўша даврда наботот, ҳайвонот ва кимё соҳасидан бохабар шахслар бўлган. Илоннинг териси шилиб олиниб тескари томонга ўтирилган ва терининг ич қисми ёғоч шаклига келтириб бўялган. Тайёр бўлган терининг ичига симоб тўлдирилган ва совукда сақланган. Маълумки, симобнинг кимёвий хусусиятига кўра, у совукда қотиб иссиқда ҳаракатланади. Натижада симоб тўлдирилган илоннинг териси худди таёқ шаклини олган. Сўнгра сеҳр намоиш этиладиган жой аввалдан тайёрлаб қўйилган, яъни ернинг маълум бир жойи кавланиб чўғ билан тўлдирилган ва кўмиб қўйилган. Сеҳргарлар сохта таёқларини қизиб турган ерга ташлаганларида аслида оддий кимёвий ҳодиса рўй берган. Симоб ҳаракатланиб илоннинг сиртдаги асл териси юзага чиқиб қолган ва гўёки оддий асо илонга айланиб қолган. Мусо عليه السلامнинг асолари эса Аллоҳнинг юборган мўъжизаси орқали ҳақиқий аждарга айланган эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мўъжиза билан каромат ўртасида катта фарқ бўлган. Аҳли сунна вал жамоа уламолари ушбу икки хислатнинг ҳақиқат эканини эътироф этганлар.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Жибиллий каромат қандай каромат?*
2. *Муътазиллийлар нима учун кароматни инкор этганлар?*
3. *Авлиёлар каромати қандай каромат дейилади?*
4. *Мўъжиза билан кароматнинг ўртасида қандай фарқ мавжуд?*
5. *Истидрож нима?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – 179 б.
2. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
3. Мухаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
4. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Мухаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
5. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.5. БАШАРИЯТНИНГ ИСЛОМ ФИТРАТИДА ДУНЁГА КЕЛИШИ ҲАҚИДАГИ ФИКРЛАР

РЕЖА:

1. Башариятнинг ислом фитратида туғилиши ҳақидаги қарашлар.
2. Аҳли сунна вал жамоанинг далиллари.

Таянч иборалар:

<i>фитрат,</i>	<i>сағир,</i>	<i>мисоқ,</i>
<i>ҳадис,</i>	<i>халқ,</i>	<i>сулб,</i>
<i>жаннат,</i>	<i>дўзах,</i>	<i>Одам Ато.</i>

1. Башариятнинг ислом фитратида туғилиши ҳақидаги қарашлар. Сунний эътиқодга мувофиқ азалдан уламолар жамики туғилган ҳар қандай инсон фарзандини ислом фитратида дунёга келишини таъкидлаб келганлар. Аҳли сунна уламолари ушбу фикрларига қуйидаги ҳадисни далил келтирганлар: Абу Ҳурайрадан ривоят қилинади:

Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Ҳар бир туғилган гўдак ислом фитратида туғилади. Бас, уни ота-онаси яҳудий, ё насроний, ё мажусий қилади. Худди ҳайвон камчиликсиз ҳайвон туққанидек. Туғилган ҳайвонда қулоғи кесилганини кўрганмисиз? Сўнгга “Рум” сураси, 30-оятни ўқидилар:

... فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَٰلِكَ

الدِّينُ الْقَيِّمُ ... ﴿٣٠﴾

Маъноси: Аллоҳ инсонларни яратган табиий хилқатни сақлангиз! Аллоҳнинг яратиши ўзгартирилмас. Энг тўғри дин мана шудир...»

Лекин ушбу масала бўйича ҳам муътазилийлар аҳли сунна вал жамоа уламоларидан фарқли равишда ўзларининг радикал қарашлари билан ажралиб турганлар. Уларнинг фикрича, мўминлик аломати бўлмаган ҳар қандай одамнинг жаннатга кириши ақлан тўғри бўлмайди. Шу жумладан, кофирларнинг ёш ўлган фарзандлари ҳам худди ота-оналари каби жаннатга киришлари мумкин эмас деб, ҳисоблайдилар. Уларнинг эътиқодларига кўра, жаннатга фақат тақводор мўминлар киришлари лозимдир. «Ал-манзила байнал манзилатайн» номли ақидаларига кўра, гуноҳкор мўминлар ҳам ҳатто дўзахда абадий қоладилар. Уларнинг бундай кескин ақидавий қарашларидан ғайридинларнинг сағирлигида вафот этган фарзандларига нисбатан дўзахий деб ҳукм чиқаришлари табиий ҳолдир. Муътазилийлар бу борада ҳам мантиқий фикр юритганлар. Улар яна юқоридаги бешта тамойилларига, хусусан «ал-

адл» назариясига суяниб шундай фикр билдирадилар: «Кофирнинг куфри ҳақиқат бўлиб турганда, унинг бола-сида ҳам куфр собит бўлади. Чунки унда мўминликдан ҳеч қандай аломат йўқдир. Итоаткор мўмин билан имони йўқ одамнинг жаннатда бирга бўлиши Аллоҳнинг одиллигига зид бўлади. Шунинг учун уларнинг жаннатга тушишларига ҳеч қандай асос йўқ».

Муътазилийлардан фаркли ўлароқ, аҳли сунна вал жамоа уламолари бошқа дин вакилларининг (ғайридин) гўдакликда вафот этган болалари ҳақида бошқача ақидани илгари сурганлар. Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида қуйидаги маълумотларни баён қилган: «Аҳли сунна вал жамоанинг фикрича, ғайридинларнинг сағир вафот этган ҳар қандай фарзандлари жаннатга дохил бўладилар ва солиҳ бандаларнинг хизматида бўладилар». Ушбу масалага Имом Шофий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал каби олимлар ҳам шундай ёндашганлар. «Баҳр ал-калом» асарида таъкидланишича, фақат Имом Аъзам Абу Ҳанифадан ушбу масала ҳақида сўраганларида, иккиланиб бирор фикр айтмаган. Абул Муин Насафийнинг таъкид-лашича, Имом Аъзам ушбу масалада аввалги олимлардан ҳеч нарса эшитмаганини рўкач қилган ва шу сабабли масалага ойдинлик киритмаган.

Лекин кейинги аср аҳли сунна вал жамоа уламолари ушбу масала борасида кенгроқ фикр юритганлар. Энди масала ёшлигида ёки гўдаклик чоғида вафот этган бола-нинг неча ёшдалигига қаралар эди. Баъзи уламоларнинг фикрича, агар ғайридиннинг боласи гўдаклигида, ақли кирмай вафот этган бўлса, жаннатга киради. Лекин ёши улғайиброқ, ота-онасининг динига эътиқод қилишга улгурган ҳолда вафот этган бўлса, унинг ҳукмини Аллоҳ билади, деб фикр билдирганлар. Абу Ҳанифа ҳам шунинг учун ушбу масалада иккиланган бўлиши мумкин.

2. Аҳли сунна вал жамоанинг далиллари. Ушбу масала бўйича аҳли сунна вал жамоа уламолари Қуръон ва

ҳадислардан далиллар келтирганлар. Абу Ҳанифанинг «ал-Фикҳ ал-акбар» рисоласида таъкидланишича, Аллоҳ Одам Атонинг жамики зурриётларини дастлаб унинг сулбидан кичкина чумоли шаклида чиқарган ва уларга ақл бериб: «Мен сизларнинг Раббингиз эмасманми?» деб савол билан мурожаат қилган. Жамики башарият Аллоҳнинг Парвардигор эканини тасдиқлаган. Шундан сўнг Аллоҳ уларни имонга буюрган ва куфрдан қайтарган.

Аҳли сунна мутакаллимлари Қуръоннинг «Ториқ» сураси, 5, 6, 7-оятларини далил келтирганлар:

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ ۖ خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ ۖ يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ

الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ ۝

Маъноси: Бас, инсон ўзининг нимадан яралганига бир боқсин! (У) отилиб чиқувчи бир «сув»дан яралган. (У «сув» эса) отанинг пушти камари ва онанинг кўкрак суягидан чиқур.

Абу Ҳанифанинг таъкидлашича, башариятнинг ўз ақллари билан Аллоҳни Худо сифатида тасдиқлаганлари (иқрор бўлгани) улардан бўлган имондир ва улар ўз оналаридан туғилган вақтларида ўша табиий фитратда дунёга келадилар.

Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида таъкидлашича, Аллоҳ башариятни халқ қилган ва мисоқ кунда уларни Одам Атонинг сулбидан чиқарган. Ўша вақтда улар кофир ҳам, мўмин ҳам эмасдилар, балки улар халқ эдилар. Шундан сўнг уларга имон билан куфр кўндаланг қўйилган.

Абу Шакур Солимиё «ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид» («Тавҳид илми баёнига муқаддима») асарида қуйидаги ҳадисни далил келтиради: Расулуллоҳ ﷺ дан ривоят қилинади: У зот айтдилар: Раббим жалла жалалаҳудан «доҳиминлар» ҳақида сўрадим. Бас, Раббим менга: «Улар хавф-

хатарсиз, жаннат аҳлининг хизматкорларидандир», – деди. Расулуллоҳ ﷺ дан «дохиминлар» кимлар, деб сўралди. «Мушрикларнинг ёш ўлган болалари», – деб жавоб бердилар.

Яна Расулуллоҳ ﷺ дан ривоят қилинади, У зот айтдилар: «Аллоҳ таолонинг ҳузурида мўминларнинг ёш болаларини шафоат қилдим, бас мен учун уларни мағфират қилди ва Аллоҳнинг ҳузурида мушрикларнинг ёш болаларини шафоат қилдим. Бас мен учун уларни жаннат аҳлининг хизматкорлари қилди». Солимийнинг фикрича, мушрикларнинг ёш болалари туғилганда ҳақиқатан кофир бўлмайдилар. Туғилиш, мерос, уйланиш каби ҳукмлар собит бўлиши учун ота-оналарига тобе равишда уларни дунёда зоҳиран кофирликка ҳукм қилинади. Чунки Аллоҳ бирор кишини ёки жонни куфрсиз, гуноҳсиз азобламайди. Чунки бу Аллоҳнинг адолатига тўғри келмайди. Солимий яна бир ҳадисни келтириб, уни қуйидагича шарҳлайди: Расулуллоҳ ﷺ нинг аёллари Хадича онамиздан ривоят қилинган ҳадисда у зот Расулуллоҳ ﷺ дан сўрадилар: «Эй, Расулуллоҳ ﷺ! Сиздан кўрган ёш болаларим қаерда?» «Жаннатда», – дедилар у зот. Хадича онамиз яна сўрадилар: «Сиздан бошқадан (яъни олдинги эримдан кўрган) ёш болаларим қаерда?» Расулуллоҳ: «Дўзахда, хоҳласанг уларнинг оҳ-воҳ овозларини эшиттираман», – дедилар. Бу ривоятда, мушрикларнинг ёш болалари дўзахда бўлиши очик айтилган-ку? – деган эътирозга шундай жавоб берилади: Хадича онамиз, «бошқа эридан кўрган ёш болалари» деган сўзидан, ўша болаларнинг балоғатга етганларини ирода қилган. Аллоҳ ояти каримада «тифл» сўзи билан балоғатга етганларга хитоб қилди. Баъзи уламолар айтади: «Агар ёш бола ақлсиз бўлса, унда ўйлаб кўриш вожиб бўлади. Худди Абу Ҳанифа «билмайман», деб айтганларидек. Аммо ёш бола ақлли бўлса унинг куфри тўғри бўлади. Худди мусулмонлиги тўғри бўлганидек».

Имом Муҳаммад ва Имом Абу Ҳанифанинг фикрларига кўра, ёш бола мусулмон бўлса, сўнгра муртад бўлса, унинг муртадлиги аниқ бўлади. Лекин охират ҳукмлари борасида ёш бола балоғатга етмасдан олдин унинг муртадлиги саҳиҳ бўлмайди ва уни куфрликка ҳукм қилинмайди. Чунки ёш бола шаръий амрларга мухотаб ва мукаллаф ҳам эмас. Шунинг учун азобга тортилувчи ҳам эмас.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Муътазилийларнинг мўмин бўлмаган аҳли сағирлар ҳақидаги фикрлари қандай бўлган?*
2. *Муътазилийлар нима учун мўмин бўлмаган аҳли сағирларни жаннатий деб ҳисобламайдилар?*
3. *Абу Ҳанифанинг ушбу масаладаги қарашлари қандай бўлган?*
4. *Аҳли сунна вал жамоанинг далилларини кўрсатинг.*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – 179 б.
2. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. «Ал-Фихқ ал-акбар» рисоласи матни.
3. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвима. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
4. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
5. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
6. Солибий, Абу Шакур. Ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид. – Самарқанд: Демурф матбааси. 1908.
7. Куръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.6. АҚЛ МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Уламоларнинг ақл ҳақидаги қарашлари.
2. Уламоларнинг ақл ҳақидаги фикрларига оид далиллар.

Таянч иборалар:

<i>ақл,</i>	<i>жавҳар,</i>	<i>аъроз (араз),</i>
<i>ҳадис,</i>	<i>мукаллаф,</i>	<i>жисм,</i>
<i>руҳ,</i>	<i>жасад,</i>	<i>оқил.</i>

1. Уламоларнинг ақл ҳақидаги қарашлари. Ақл масаласи калом илмида алоҳида аҳамият касб этган. Чунки инсоннинг ақл билан бошқа махлуқотлардан ажралиб туриши ва айнан ақл билан мукаллаф қилингани (яъни Аллоҳнинг амрларига буюрилгани) маълумдир. Шу нуқтаи назардан ақлга таъриф беришда ҳам уламолар орасида турли қарашлар мавжуд бўлган. Мотуридия таълимоти вакили Абу Шакур Солимий Кеший «ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид» номли асарида ақлга шундай таъриф берган: «Ақл нозик нарса бўлиб, унинг кайфиятига бизнинг хаёлларимиз билан етиб бўлмайди. Ақлнинг моҳияти борасида тарихда уламолардан бирор ишончли, аниқ фикр келмаган».

Солимийнинг таъкидлашича, айрим файласуфлар, ақл нур таратувчи, фойда берувчи жавҳар бўлиб, у руҳда жойлашган. Худди жасаддаги руҳ каби унда ҳам ҳаёт бор. Жасад руҳга боғлиқ бўлганидек, руҳ ҳам ақлга пайваста бўлган ҳолда руҳ учун ҳаёт, амаллар ва ҳолатлар бўлади, деб таъкидлаганлар. Лекин аҳли сунна уламолари файласуфларнинг ушбу қарашларини инкор этганлар. Ақл файласуфлар айтганидек, руҳ билан бир жойда жойлашган бўлганида, яъни ёнма-ён бўлиб, унда ҳаёт мавжуд

бўлганида, руҳ жасаддан олдин ҳам мавжуд ва қоим бўлар эди. Ақл руҳнинг тириклигига сабаб бўлганида эди, руҳ жасадга киришидан олдин ҳам ва жасаддан чиқиб кетганидан сўнг ҳам ақлли бўлар эди, кейин руҳга имон келтириш, бошқа аҳкомларни бажариш ва яхши ёмонни ажратиш вожиб бўлар эди. Лекин бу тўғри фикр эмас. Руҳнинг тириклиги ақлдан деб тасаввур қилинмайди. Чунки руҳнинг ўзи ёлғиз нарсаларни кўрмайди ва бирон кишини танимайди ва яхши ёмонни ажрата олмайди. Шундай экан мукаллаф ҳам бўлмайди. Ёш гўдак руҳ ва жасад билан бирга туғилганида, унда ақл собит бўлмайди. Агар ақл руҳ билан ёнма-ён бўлганида эди, ёш гўдак ҳам, онанинг қорнидаги ҳомила ҳам худди балоғатга етган кишидек нарсаларни тушуниб фаҳмлаши лозим бўлар эди. Лекин бу мумкин бўлмаган нарсадир.

Баъзи уламолар ақлни «жавҳар» (*калом илмида бошқа нарсалардан таркиб топмаган ва бўлакларга бўлинмайдиган нарса деб, тушунилади*) деб эътироф этганлар ва ушбу ҳадисни далил келтирганлар: Абу Саид ал-Худрийдан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Аллоҳ таоло ақлни яратиб, унга «олдинга юр», – деди. У олдинга юрди. Сўнгра унга, «орқага юр», – деди. У орқага юрди. Сўнгра унга, «ўтир», – деди. У ўтирди. Унга, «тур» – деди. У турди. Унга, «гапир», – деди. У гапирди. Аллоҳ таоло ақлга айтди: «Сен туфайли неъмат бераман ва азоблайман ҳамда сен туфайли менга ибодат қилинади ва сенинг сабабингдан савоб бераман ва жазолайман». Яна бир ривоятда: Аллоҳ ақлга: «Мен кимман» – деб сўраганида ақл сукут қилди ва деди: «Сен Аллоҳсан, Сендан ўзга бирор Илоҳ йўқ». Аллоҳ таоло: «Иззатимга қасамки, сендан яхшироқ бирор нарсани яратмаганман», – деди. Ақлни «жавҳар» деган уламоларнинг фикрича, ушбу ҳадисга мувофиқ, ақл агар «жавҳар» бўлмаганида, ўз зотида қоим тура олмас эди.

Мотуридия уламолари ушбу фикрни инкор этадилар. Уларнинг фикрича, бу хадис ақлнинг «жавҳар»лигига далолат қилмайди. Чунки Аллоҳ нутқ қилувчи бир тирик жонни яратиб, унинг ичига ақлни жойлаштирган бўлиши, сўнгра ақл у орқали гапирган бўлиши мумкин. Ақл «жавҳар» бўлганида, одамзодда пайдо бўлган вақтда ортиқча бир гўшт, яъни аъзо билан пайдо бўлиши ҳамда ақл инсондан кетган вақтда ҳам одамзоднинг бир аъзоси йўқ бўлиши керак эди.

Солимийнинг фикрича, ақл зиёдалашиб, камайиб туради. Ёш болалар ақлли бўлиб, балоғатга етиб нарсаларни фаҳм-идрок қила олсалар, уларда ақл пайдо бўлади. Худди шунингдек, мажнун кишилар тузалгач ҳам уларда ақл пайдо бўлади. Маълумки, ақл жасад вафотидан кейин ўз зотида қоим ва ўз ҳолида боқий бўла олмайди. Балки руҳнинг кетишлиги билан ақл ҳам кетади. Гоҳида ақл руҳнинг кетишлигидан олдин ҳам кетади ва руҳ пайдо бўлганидан кейин пайдо бўлади. Мана шу нарсалар уни «жавҳар» эмаслигига далолат қилади.

Солимийнинг таъкидлашича, баъзи уламолар ақлни «жавҳар» ёки «араз» (*ўзи қойим бўла олмай бошқа нарсанинг мавжудлигига муҳтож нарса*) ҳам деб ҳисоблаганлар. Уларнинг наздида ақл маърифат ҳосил бўлишига ҳамда нарсаларни тушунишга сабаб ва асосдир. Ақл нозик бир нарса бўлиб, қалбни равшанлаштиради ва қалбга тушиб нарсаларни кўрсатади ва уларнинг ҳақиқатини етказди. Яхши нарса ақлнинг «яхши нарса» деб билишлиги билан яхшидир, ёмон нарса ақлнинг «ёмон нарса» деб билишлиги билан ёмондир. Муътазилийлар ҳам шу фикрда бўлган. Абул Ҳасан Ашъарийнинг фикрича, ақл бу яхши билан ёмон ўртасини ажратиш, зийраклик, тўғри ҳаёт кечириш ва фаросатдан иборатдир. У билан бандалар шаръий хитобга мукаллаф бўлади.

Яна баъзи уламолар айтади: Ақл бу бир маъно бўлиб, у

сабабидан бандалар шаръий хитобга мукаллаф бўлади. У билан савоб ва жазо вожиб бўлади. Ақл илмнинг ва маърифатнинг ҳосил бўлишига сабабдир. У беҳуда ва мункар ишлардан тўсувчидир. Яна баъзи уламоларнинг фикрича, ақл кўзга кўринмайдиган махфий жисмдир, ёки ақл бир иллат бўлиб, шахс у туфайли оқил, одил ва орифга айланади. Лекин аксарият мотуридия уламоларининг наздида ақл «араз» бўлиб, у нарсаларни билишда далил қилиб келтирилади. Масалан, ақли йўқ киши соҳиби узр ҳисобланади ва шаръий ҳукмларга мукаллаф бўлмайди.

2. Уламоларнинг ақл ҳақидаги фикрларига оид далиллар. Саҳобалардан Ҳазрат Алининг фикрича, ақлнинг макони миядир. Бу фикрга Расулуллоҳ ﷺнинг қуйидаги ҳадислари далил қилинган: «Ошқовоқ мияни зиёда қилади, мия эса ақлни зиёда қилади». Яна баъзи уламолар ақлнинг ўрни қалб, деб айтишади. Мотуридия олими Солимийнинг фикрича, ақл қалбдан бошланади. Чунки назар қилиш ва далил келтириш тафаккур қилиш билан бўлади. Тафаккурнинг ўрни эса қалбдир. Тафаккур ақлнинг натижаларидандир. Мия ақл билан ёришади.

Шунингдек, бандаларнинг ақллари тафовутли бўлиши ҳақида ҳам тортишувлар бўлган. Аҳли сунна вал жамоа уламолари, ақл тафовутли бўлишини таъкидлаганлар. Муътазилийларнинг наздида эса, барча ақллар баробар бўлади, улар орасида тафовут бўлмайди. Муътазилийлар ушбу сўзларига «Тоҳо» сураси, 128-оятни далил қилганлар:

 إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَىٰ

Маъноси: Албатта, бунда ақл эгалари учун аломатлар бордир.

Муътазилийларнинг фикрича, Аллоҳ ушбу ояти билан ақл эгаларини далил келтириш ва ибрат олишга буюрган. Агар ақл тафовутли бўлганда, ҳар бир ақлли кишига ақли қусурли бўлгани учун юқоридаги оятдан ибрат олиш ва

далил келтириш имкони бўлмас эди. Ушбу оят бир кишининг ақли бошқа бир кишининг ақлидан устун бўлмаслигини тақозо қилади. Токи барча кишилар ибрат олишга ва далил келтиришга лойиқ бўлсин. Қолаверса, ақл Аллоҳнинг бандаларидаги ҳужжатларидан биридир. Ақлнинг тафовутли бўлиши Аллоҳ хитобининг ҳам тафовутли бўлишини тақозо этади. Бу нарса ҳатто, баъзи кишилар ҳақида ҳукмининг бекор қилинишига олиб боради. Натижада бандаларидаги ақлнинг зиёдалиги ёки нуқсонлиги Аллоҳ томонидан бўладиган шаръий таклифнинг ҳам зиёдалиги ёки нуқсонлигини келтириб чиқарган бўлади. Бу эса мантиқан нотўғридир.

Аҳли сунна вал жамоа уламолари эса ақлнинг тафовутли бўлишига «Ҳашр» сураси, 2-оятни далил келтирганлар:

... فَأَعْتَبُوهَا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ ﴿١٠٠﴾

Маъноси: *Бас, эй кўз эгалари! (Улардан) ибрат олингиз!*

Аҳли сунна вал жамоанинг фикрича, инсонларнинг ақли тафовутли бўлгани учун ибрат олишда ҳам бир-биридан тафовутли бўладилар. Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Қушларнинг энг ақллиси кабутардир». Расулуллоҳ ﷺ ушбу ҳадисларида кабутарда ақлнинг бир турини исбот қилдилар. Агар ақл Аллоҳнинг жамики махлуқотларида бирдек ва тафовутсиз бўлганида эди, кабутар ҳам шариат ва ҳукмлар билан хитоб қилинган бўлар эди. Ваҳоланки, бу тўғри эмас. Чунки «ақл» луғатда эгасини қайтарилган ишлардан қайтарадиган, манфаат билан зарар ўртасини ажратиб берадиган, душман билан дўстни ажратадиган нарсадир.

Солимий «Тамҳид» китобида таъкидлашича, баъзи аҳли сунна вал жамоа уламолари айтадилар: «Ақлда тафовут йўқ, деганда аслида, инсон у билан мухотабга айланадиган ақл назарда тутилган. Инсонлар мана шу миқдорда фарқ

қилмайдилар. Имом Абу Ҳанифа ҳам ушбу маънода: «Ақлли киши учун Аллоҳни танимасликда узр йўқ», – деб таъкидлаган. Аммо шариат вожиботларида эса, инсонлар бир неча мартабага бўлинган».

Демак, юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ақл инсонга берилган катта неъмат ҳисобланиб, у орқали инсон жамиятда ўз мавқеига эга бўлиши, инсонларга манфаат етказадиган ихтиролар кашф қилиши ва фаровон ҳаёт кечири олиши мумкин. Ёки аксинча, ўз ақли билан жиноятга қўл уриши, башариятга зарар етказадиган кашфиётлар ихтиро қилиши ҳам мумкин. Шариат ақидасига мувофиқ эса, инсон ўз ақли билан бошқа махлуқотлардан ажралиб туради ва Аллоҳдан юборилган ҳукмларга мукаллаф ҳисобланади.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Муътазиллийларнинг ақл ҳақидаги фикрлари қандай бўлган?*
2. *Аҳли сунна вал жамоа нима учун ақлни «жавҳар» деб эътироф этмаган?*
3. *Ақлда тафовут бўлишлик ёки бўлмаслик ҳақида қандай мунозара бўлган?*
4. *Ақл тафовутли бўлишига аҳли сунна вал жамоанинг далиллари қандай эди?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – 179 б.
2. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. «Ал-Фихр ал-акбар» рисоласи матни.
3. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самийй, 2000. – 576 б.
4. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самийй, 2007. – 699 б.
5. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.

6. Солимий, Абу Шакур. Ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид. – Самарқанд: Демурф матбааси. 1908.
7. Куръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир хайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.7. КАЛОМ ИЛМИДА ЭСХАТОЛОГИК ҚАРАШЛАР

РЕЖА:

1. Жаннат ва дўзах тушунчаларининг талқин этилиши.
2. Инсон вафотидан кейинги ҳолатлар (қабр) ҳақидаги қарашлар.

Таянч иборалар:

<i>ақл,</i>	<i>жаннат,</i>	<i>дўзах,</i>
<i>мантиқ,</i>	<i>неъмат,</i>	<i>аҳли сунна вал жамоа,</i>
<i>руҳ,</i>	<i>тана,</i>	<i>ҳикмат.</i>

1. Жаннат ва дўзах тушунчаларининг талқин этилиши. Муътазилия ва жаҳмия фирқаларининг ақидаси бўйича, жаннат ва дўзах ҳозирда яратилмаган, қиёмат куни Аллоҳ жаннат ва дўзахни яратади. Уларнинг таъкидлашича, Аллоҳ жаннат ва дўзах аҳлларини яратишдан олдин жаннат ва дўзахни яратиши ҳикматга тўғри келмайди. Агар у иккиси ҳозирда яратилган бўлганида ҳам қиёмат куни осмонлар ва ернинг йўқ бўлиб кетиши билан уларнинг ҳам йўқ бўлиши лозим бўлар эди. Ушбу фикрни муътазилия олими Ҳишом ибн Амр ал-Фувтий (ваф. 841 й.) таъкидлаган ва ушбу ақида муътазилия таълимотига сингиб кетган.

Аҳли сунна вал жамоа уламолари муътазилийларнинг ушбу ақидаларини инкор этадилар ва жаннат билан дўзах

башариятдан аввал яратилганини таъкидлайдилар. Абул Муин Насафий ушбу фикрга «Зумар» сураси, 68-оятни далил келтиради:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ... ط

Маъноси: Сур чалиниши билан осмонлар ва Ердаги бор жонзот ўлади, илло Аллоҳ хоҳлаган зотларгина (тирик қолурлар)...

Насафийнинг таъкидлашича, мазкур оятда Аллоҳ жаннат ва дўзах аҳлини ирода қилган. Чунки бандаларнинг амалидан олдин жаннат ва дўзахнинг яратилганидан ҳикмат шуки, банда яна тоат-ибодатга ошиқади ва гуноҳдан ўзини тийишга ҳаракат қилади. Насафий ушбу фикрига «Оли Имрон» сураси, 133-оятни ва «Бақара» сураси 24-оятни далил келтиради:

وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٧٧﴾

Маъноси: Раббингиздан (бўлувчи) мағфиратга ва кенглиги осмонлару Ерга тенг, тақводорлар учун тайёрлаб қўйилган жаннат сари (солиҳ амаллар қилиш билан) шошилингиз!

فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَن تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿٧٤﴾

Маъноси: Борди-ю, (бу ишни) қилмасангиз – зинҳор қила олмайсиз ҳам – у ҳолда ёнилгиси одамлар ва тош (бут ва санам)лардан иборат, кофирлар учун тайёрлаб қўйилган дўзахдан сақланинг!

Аҳли сунна вал жамоанинг ақидасига кўра, жаннат Аллоҳ томонидан етти қават осмон устида яратиб қўйилган. Насафий ва Мотуридий бунга «Нажм» сураси, 14,15-оятларни далил келтирганлар:

عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى

Маъноси: «Сидратул-мунтаҳо» дарахти олдидида. «Маъво боғи» ҳам ўша (дарахт)нинг олдидадир.

Жаҳмийлар ва муътазилийларнинг фикрича, жаннат аҳлларига ўзларининг амалларига яраша савоб, дўзах аҳлларига эса, амалларига яраша азоб етганидан сўнг, жаннат ва дўзах йўқ бўлиб кетади. Жаннат ва дўзах ўз аҳллари билан абадий қолмайди. Улар бу сўзларига «Ҳади» сураси, 3-оятни далил келтирадилар:

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

Маъноси: У Аввал, Охир, Зоҳир ва Ботиндир. У барча нарсани билувчидир.

Мазкур оятда Аллоҳнинг сифатларидан баъзилари келтирилмоқда. «Аввал», яъни бошланиши йўқ. «Охир», яъни интиҳоси йўқ, У азалий ва абадийдир. «Зоҳир», яъни Унинг борлиги ҳамма нарсадан билиниб туради. «Ботин», яъни Уни бу дунёда инсондаги бешта сезги аъзолар билан хис этиб бўлмайди, балки, ақл билан танилади.

Муътазилийларнинг фикрича, Аллоҳ борлиги ўз махлуқотларининг борлигига боғлиқ эмас. Аксинча, махлуқотларнинг борлиги Аллоҳнинг борлигидандир. Чунки Аллоҳ уларсиз ҳам аввал бўлган зотдир. Шунинг учун, охиратда ҳам махлуқларидан биронтаси боқий қолмаслиги лозимдир.

Аҳли сунна вал жамоанинг фикрича, аксинча, жаннат ва дўзах абадий қолади ва уларнинг йўқ бўлиб кетишига ҳеч қандай асос йўқ. Насафий, агар жаннат билан дўзах йўқ бўлиб кетса, унинг мўминлар ва кофирлар учун пайдо бўлишидан қандай фойда бор, – деб таъкидлайди ва «Ҳуд» сураси, 23-оятни далил келтиради:

إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَىٰ رَّبِّهِمْ أُولَٰئِكَ

أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٢٧﴾

Маъноси: Албатта, имон келтириб, эзгу ишларни қилган ва Парвардигорлари (тоати)га бўйин сунганлар – айнан ўшалар жаннат аҳлидирлар, улар у ерда мангудирлар.

Аҳли сунна вал жамоа эътиқоди бўйича, мўминларга жаннатда беҳисоб неъматлар берилиши жоиз. Яъни ҳар бир жаннат аҳлига дунёга тенг, ёки иккита, ёки етти дунёга тенг жой-маконлар берилиши мумкин. Бу сўзни муътазиллийлар инкор қилиб айтадилар: «Битта банда дунёга тенг бўлган маконни қандай қилиб кўради ва манфаат олади, агар боғлар, неъматлар ва хизматкорлардан дунё микдорича макон берилса у қаерда ўтиради?»

Аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодига кўра, жаннат неъматлари дунё неъматларидан ва мулкидан кўп бўлиши вожиб. Дунёда Сулаймон^{عليه السلام}, Зулқарнайн, Намруд ва Бухтанассарга мағрибдан машриккача подшолик қилиш имкони берилган эди. Аслида эса, уларнинг бунга ҳожатлари йўқ эди ва улар қўл остидаги барча ердан манфаат олмасдилар. Худди шунингдек, жаннатда ҳам беҳисоб неъматлар бўлиши жоиз ва жаннат эгалари Аллоҳ қодир қилиши билан уларнинг барчасидан манфаатлана олишлари ҳам мумкин. Агар Сулаймон^{عليه السلام} мулкани бошқа кишига сарфлаганида, бу амали учун мукофотга ҳақдор бўларди, амалнинг мукофоти ўн баробар қилиб берилиши жоиз. Шунинг учун жаннатда битта бандага дунёдан ўн марта катта бўлган макон берилиши мантиқан жоиздир. Шунингдек, аҳли сунна вал жамоа уламолари эътироф этишича, жаннатда ейиш, ичиш ва аёллардан фойдаланиш мубоҳдир. Мотуридия олими Абу Шакур Солимий бунга Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтиради:

﴿ مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ ۚ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا

دَائِمٌ وَظِلُّهَا ۚ تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا... ﴿٦٥﴾

Маъноси: Тақволилар учун ваъда қилинган жаннатнинг мисоли: унинг остида анҳорлар (доимо) жорий, мевалари ва соялари боқийдир. Бу тақво қилганларнинг оқибати (мукофоти)дир... («Раъд» сураси, 35-оят).

عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ ۖ وَخُلُوا أُسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ

وَسَقَنَهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا ﴿٦٦﴾

Маъноси: Устиларида яшил ипак ва шойи либослар бўлиб, улар кумуш билакузуклар билан безанган бўлурлар ва Парвардигорлари уларга пок шароб ичирур. («Инсон» сура-си, 21-оят.)

يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصَحَافٍ مِّنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ ۖ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ

الْأَنْفُسُ ۖ وَلَهُنَّ الْأَعْيُنُ ۖ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٦٧﴾

Маъноси: Уларга олтин лаганлар(да таомлар) ва қадаҳлар(да шароблар) айлантирилуру. У жойда кўнгилар тилайдиган ва кўзлар лаззатланадиган (барча) нарса бордир. Сизлар у жойда (жаннатда) мангу қолурсиз («Зухруф» сураси, 71-оят).

Ахли сунна вал жамоа уламолари жаннат ва дўзах масаласида муътазилия оқимига қарши ўз эътиқодларида қатъий турганлар ва юқоридаги далилларга суянган ҳолда ушбу масалада жаннат ва дўзах аввалдан яратилган, деган фикрда тўхталганлар.

2. Инсон вафотидан кейинги ҳолатлар (қабр) ҳақидаги қарашлар. Ушбу масалада ҳам муътазилийлар ақлга, мантиққа суяниб фикр билдирганлар. Муътазилия, жаҳмия, нажжория каби оқимлар инсон вафотидан кейинги

қабрдаги ҳолатларни инкор этадилар. Уларнинг эътиқодига кўра, вафот этган тананинг қабрда саволга тутилиши, қабрнинг сиқиши ва азобланиши каби қарашлар сафсатадан иборатдир. Чунки танадан руҳнинг чиқиб кетиши билан жасад ҳеч нарсани: совуқни ҳам, иссиқни ҳам оғриқни ҳам сезмайди. Жонсиз ҳолатдаги органик тананинг қабрдаги воқеаларга дуч келиши ақлга тўғри келмайди. Муътазилийларнинг эътирози шундаки, қабрдаги азоб руҳга бериладими ёки танагами? Агар руҳга бўлса, у қандай азобланади? Агар танага берилса, тана руҳсиз қандай азобланади? Агарда танага руҳ қайта киритилади, дейилса, унда тананинг яна иккинчи маротаба ўлиши зарур бўлиб қолади. Бу эса, мантиқан тўғри эмасдир. Улар бу фикрларига «Оли Имрон» сураси, 185-оятни далил келтирадилар:

 كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

Маъноси: *Ҳар бир жон ўлим (аччиги)ни тотгувчидир.*

Муътазилийларнинг таъкидлашича, Аллоҳ ушбу оятида инсон бир маротаба ўлимга рўбарў келишини уқтирмоқда. Шундай экан, ўлим орқали инсондан чиқиб кетган руҳ унга қиёматгача қайтиб кирмайди.

Аҳли сунна вал жамоа уламоларининг таъкидлашича, ушбу оят нафақат инсонлар, балки жамики нафси бор махлуқотлар учундир.

Мотуридия олими Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида таъкидлашича, аҳли сунна вал жамоа уламолари наздида қабр азоби ва Мункар Накир фаришталарининг савол-жавоблари ҳақдир. Шунингдек, майитнинг мўмин бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, қабрнинг сиқиши ҳам ҳақдир. Насафийнинг фикрича, кофирларнинг қабрдаги изтироби қиёматгача давом этади. Фақат жума кунлари ва рамазон ойида Расулуллоҳ ﷺ нинг ҳурматлари туфайли азоб тўхтатилади. Аҳли сунна вал жамоа бунга «Анфол» сураси, 33-оятни далил келтиради:

وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ

وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿١١﴾

Маъноси: Уларнинг ичиди сиз бўла туриб, Аллоҳ уларни азобловчи эмас. Улар истигфор айтиб (кечирим сўраб) турган ҳолларида ҳам Аллоҳ уларни азобловчи эмас.

Аҳли сунна вал жамоа уламоларининг таъкидлашича, Аллоҳ ушбу ояти орқали Расулуллоҳ ﷺ нинг ҳурмати учун мушрикларни азобламаслигини таъкидламоқда. Шу туфайли уларни Расулуллоҳ ﷺ нинг ҳурмати билан жума кунлари ва рамазон ойида қабрдаги изтиробдан фориғ қилади. Аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодига кўра, қабрда руҳ танадан ташқарида бўлса ҳам, тана билан муттасил равишда изтиробда бўлади.

Мотуридий ва унинг издошлари таъкидлашларича, шаръий нуқтаи назардан мўмин киши тақводор ёки осий бўлиши мумкин. Тақводор мўминга фақатгина қабрнинг сиқиши бўлади. Осий мўминга эса қабр изтироблари ҳам бўлади. Абул Муин Насафийнинг таъкидлашича, осий мўминнинг қабрдаги изтироби жума куни ёки жума кечаси тугайди ва қиёматгача қайтмайди. Агарда осий мўмин жума куни вафот этган бўлса, унга қабрдаги изтироб бир соатгина бўлади ва тўхтайдди. Насафий Расулуллоҳ ﷺ дан қуйидаги ҳадисни далил келтиради: Расулуллоҳ ﷺ Оиша онамизга дедилар: «Қабрнинг мўминни сиқиши худди онанинг ўз боласининг оёқларидан маҳкам кучиб олгани кабир» (Имом Аҳмад «Муснад»да ривоят қилган). Яна қуйидаги ҳадис далил келтирилади: Расулуллоҳ ﷺ Ҳазрат Умардан сўрадилар: «Эй, Умар! Қабрда сенга икки фаришта рўбарў келса нима қиласан?» Ҳазрат Умар сўради: «Эй, Расулуллоҳ ﷺ! У ерда менинг ҳозирги пайтдаги ақлим

бўладими?» Расулуллоҳ ﷺ жавоб бердилар: «Ҳа, бўлади» Ҳазрат Умар деди: «Унда мен уларга ўз ақлим билан кифоя қила оламан» (Имом Муслим ривояти).

Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида таъкидлашича, қабрдаги ҳолатларга имон келтириш ақлан жоиздир. Чунки уйқудаги одамнинг руҳи чиқиб кетганини ҳеч ким кўрмаган. Уйқудаги одам изтиробда бўлса, унинг руҳи ҳам муттасил равишда изтироб чекади. Уйқусида инсоннинг гапириб юбориши руҳнинг тана билан муттасил, яъни боғлиқ бўлганига далолатдир. Уйқу эса, ўлимнинг укаси кабидир. Насафий ушбу фикрига «Зумар» сураси, 42-оятни далил келтиради:

ط
 اللَّهُ يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تُمُتْ فِي مَنَامِهَا
 ج
 فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى
 إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٢﴾

Маъноси: Аллоҳ жонларни ўлган вақтида, ўлмаганларни эса ухлаётган пайтларида олур. Бас, Ўзи ўлимга ҳукм қилган жонларни (қайтармасдан) ушлаб қолур, бошқаларини эса белгиланган бир муддатгача (ажаллари етгунча) қўйиб юборур. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун аломатлар бордир.

Насафий жамики аҳли сунна вал жамоа уламоларига эргашиб қабрдаги ҳолатларга яна Қуръондан «Тавба» сураси, 101-оятни далил келтиради:

ج
 ... سَنُعَذِّبُهُمْ مَّرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّوْنَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ ﴿١٠١﴾

Маъноси: ...Албатта, уларни икки бор азоблаймиз. Сўнгга (қиёматда) улкан азоб (дўзах)га қайтарилиурлар.

Насафий ушбу оятни таъвил қилар экан, икки марта

(*марратайн*) азобланишдан мурод, биринчиси дунёдаги азоб, иккинчиси эса қабрдаги изтироб, деб таъкидлайди.

Аҳли сунна вал жамоа уламолари қабрдаги ҳолатларнинг ҳақиқат эканини таъкидлаган ҳолда Расулуллоҳ ﷺ дан куйидаги ҳадисларни далил келтирганлар:

Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Қабр азоби уч қисмдан иборатдир: Биринчиси ғийбатчилар учун, иккинчиси тухматчи ва чакимчилар учун, учинчиси бавлдан (нажас) ўзини пок тутмаганлар учун».

«Бавл (нажас)дан ўзларингизни пок тутинглар. Чунки қабрдаги изтиробларнинг аксарияти шундан бўлади».

«Қабр гўёки жаннатдаги бир боғ кабидир, ёки дўзахдаги бир чуқурлик кабидир».

Абу Ҳурайрадан ривоят қилинади: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Инсон вафот этгандан сўнг унинг овозини барча ҳайвонлар эшитади, фақат инсонлар ва жинларгина эшитмайди. Агар у солиҳ бўлса, қабрига элтаётганларида «Шошилинглар, мени олдинда яхшиликлар кутаётганини билганингизда, тезроқ етказар эдингиз», дейди. Агар ёмон бўлса, «Шошилманглар, мени қандай ёмонликлар кутаётганини билганингизда асло шошилмас эдингиз», деб айтади.

Қабрига қўйилгач, шакли қора, кўк кўзли икки фаришта келади. Унинг олдида аввал боши томонидан келишади. Ўқиган намозлари «Бу киши қабр азобидан қўрқиб, намозларда қоим эди», деб уларни қайтаради. Икки оёғи томонидан келишганда, ота-онасига қилган яхшиликлари «Оёқлари билан хизматда юрар, қабр азобидан қўрқар эди», деб қайтаришади. Ўнг томонидан келишади. Берган эҳсон, садақалари «Сахий ва қўрқувчи эди», деб қайтаради. Сўнгра чап томонидан келишади. Тутган рўзаси «Мен томондан келманглар, қабр азобидан ўзини сақлаш учун бу киши чанқоқ ва оч юрар эди», дейди...»

Муътазилийлар қабрдаги ҳолатларга юқоридаги ҳадис-

ларни далил келтириш асоссиз деб таъкидлайдилар. Чунки қабр ҳақидаги ҳадисларнинг аксарияти оҳод ҳадислар ҳисобланган. Муътазилийлар эса, оҳод ҳадисларни далил келтиришда эҳтиёткор бўлишга ҳаракат қилганлар.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, қабр ҳақидаги ақидаларни муътазилийлар ўзларининг рационалистик тафаккурлари билан қатъий инкор этганлар. Аҳли сунна вал жамоа уламолари эса ақлий тафаккур қилишдан бироз четлашиб, юқоридаги оят ва ҳадисларга суянган ҳолда қабр масаласидаги қарашларида қатъий турганлар.

Замонавий оқимлардан «Ҳизб ат-тахрир» оқими ҳам қабрдаги изтироб масаласида ихтилофда бўлган. Уларнинг баъзилари, ишонамиз, лекин ақидага олмаймиз, деб таъкидлашса, баъзилари, қабрдаги ҳолатлар фақатгина қабрга тушганларга бўлади, денгизда чўкиб кетган, ҳавода йўқ бўлиб кетганларга қабрдаги ҳолатларнинг бўлиши ақлдан йироқдир, деб таъкидлайди. Демак, “Ҳизб ат-тахрир” оқимининг ҳам ушбу масаладаги қарашлари аҳли сунна вал жамоа эътиқодига зид ҳисобланади.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Муътазилийларнинг жаннат ва дўзах ҳақидаги фикрлари қандай бўлган?*
2. *Аҳли сунна вал жамоанинг жаннат ва дўзах ҳақидаги фикрлари қандай бўлган?*
3. *Қайси оқимлар инсон вафотидан кейинги ҳолатларга тааллуқли ақидани инкор этганлар?*
4. *Нима учун муътазилийлар “қабр азоби” ақидасини инкор этганлар?*
5. *Қабрдаги ҳолатлар ҳақидаги ақидалар қайси манбалар асосида шаклланган?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – 179 б.
2. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. «Ал-Фихр ал-акбар» рисоласи матни.

3. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвима. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
4. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
5. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
6. Солими, Абу Шакур. Ат-Тамхид фи баён ат-тавҳид. – Самарқанд: Демурф матбааси. 1908.
7. Куръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.8. АЛЛОҲНИНГ ЗОТИ, СИФАТЛАРИ ВА АРШ МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Аллоҳнинг зоти ва сифатлари
2. Арш масаласига оид қарашлар

Таянч иборалар:

<i>феълий сифат,</i>	<i>зотий сифат,</i>	<i>салбий сифат,</i>
<i>маънолар сифати,</i>	<i>маънавий сифат,</i>	<i>асмо ал-ҳусно,</i>
<i>Ари,</i>	<i>таъвил,</i>	<i>махлуқ,</i>
<i>истиво,</i>	<i>қубба,</i>	<i>кайфият.</i>

1. Аллоҳнинг зоти ва сифатлари. Аҳли сунна вал жамоа эътиқодига кўра, Аллоҳнинг барча исм ва сифатлари мукамал бўлиб, азалий ва абадийдир. Аллоҳнинг исмлари мусаммонинг айнан ўзидир. Сифатлари эса, Зотнинг Ўзи ҳам, Ундан бошқа ҳам эмасдир. Аллоҳнинг исм ва сифатлари кўпдир. Аллоҳнинг энг гўзал исмларидан 99 таси ҳақида Расулуллоҳ дан қуйидаги ҳадисда келтирил-

ган: Абу Хурайрадан ривоят қилинади: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Аллоҳ таолонинг 99 та, бир кам 100 та исми бор. Ким уларни санаб чиқса (тўлиқ билиб олса), жаннатга киради. У Ундан бошқа илоҳ йўқ (бўлган) *Аллоҳ, Раҳмон, Раҳим, Малик, Қуддус, Салом, Мўъмин, Муҳаймин, Азиз, Жаббор, Мутакаббир, Холиқ, Бориъ, Мусаввир, Ғаффор, Қаҳҳор, Ваҳҳоб, Раззоқ, Фаттоҳ, Алим, Қобиз, Босит, Хофиз, Рофиъ, Муизз, Музилл, Самиъ, Басир, Ҳакам, Адл, Латиф, Хабир, Ҳалим, Азим, Ғафур, Шакур, Алий, Кабир, Ҳафиз, Муқит, Ҳасиб, Жалил, Карим, Рақиб, Мужиб, Восиъ, Ҳаким, Вадуд, Мажид, Боъис, Шаҳид, Ҳаққ, Вакил, Қовий, Матин, Валий, Ҳамид, Муҳсий, Мубдиъ, Муъид, Муҳийй, Мумит, Ҳайй, Қайюм, Вожид, Можид, Воҳид, Самад, Қодир, Муқтадир, Муқаддим, Муаххир, Аввал, Охир, Зоҳир, Ботин, Волий, Мутаолий, Барр, Таввоб, Мунтақим, Афув, Рауф, Маликул Мулк, Зул Жалоли вал Икром, Муқсит, Жомиъ, Ғаний, Муғний, Моний, Зорр, Нофиъ, Нур, Ҳодий, Бадийъ, Боқий, Ворис, Рашид, Собур*» (Имом Термизий, ибн Ҳиббон ва ал-Ҳоким ривояти).

Аллоҳнинг сифатлари ҳақида Қуръонда шундай дейилган:

وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا ... ﴿١٨٠﴾

Маъноси: Аллоҳнинг чиройли исмлари бордир. Уни ўша (исм)лар билан атангиз! («Аъроф» сураси, 180-оят).

Дастлабки уламолар Қуръон ва ҳадисда келган Аллоҳнинг сифатларини қандай бўлса шундайлигича, яъни таъвил қилмай тушунганлар. Абу Ҳанифа: «Аллоҳ Қуръонда «юз», «қўл», «нафс» сўзларини Ўзига нисбатан қўллаган бўлса, уларни шундайлигича тушуниш керак», деб таъкидлаган. Сифатларни таъвил қилмаслик олимлар томонидан «аслам» (тинч) йўл деб аталган. Масалан, Имом Молик хузурига бир киши «истиво» ҳақида сўраб келди. Имом Молик: «Истиво» маълум. Лекин унинг қандайлиги

номаълумдир, унга имон келтириш вожиб, у ҳақда савол бериш эса, бидъатдир» – деб, жавоб берган.

Кейинги уламолар эса, давр талаби ва ҳолатга қараб далилларга асосланган ҳолда бундай оятларни таъвил қилганлар. Бу йўл олимлар томонидан аҳкам (бир тўхтамга келинган) йўл деб аталган. Лекин икки давр олимлари ҳам бир-бирларига қарши сўз айтмаганлар.

Аҳли сунна вал жамоа уламолари Куръон ва ҳадисда келган сифатларни синчковлаб ўрганиб чиқиб, умумийлаштирган ҳолда жами йигирмата сифат бор, деб таъкидлаганлар ва уларни тўрт қисмга бўлганлар:

1. Нафсий сифат: *Вужуд.*

2. Салбий сифат: Салбий сифат деб, сифат маъносига зид бўлган маънони Аллоҳдан инкор қилувчи сифатларга айтилади. Салбий сифатлар бештадир:

– «Қадимийлик» («Худус» сифатини Аллоҳдан инкор қилади);

– «Боқийлик» (фонийликни Аллоҳдан инкор қилади);

– «Абадий», «азалий» (интиҳони Аллоҳдан инкор қилади);

– «Ўз зоти билан қоим» (муҳтожликни Аллоҳдан инкор қилади);

– «Ягона» (қўпликни Аллоҳдан инкор қилади).

3. Маънолар сифатлари (зотий сифатлар): «қудрат», «ирода», «илм», «ҳаёт», «эшитиш», «кўриш», «калом».

4. Маънавий сифатлар:

– Аллоҳнинг қодир бўлиши;

– Ирода қилувчи бўлиши;

– Олим бўлиши;

– Ҳаёт (тирик) бўлиши;

– Эшитувчи бўлиши;

– Кўрувчи бўлиши;

– Гапирувчи бўлиши.

Аллоҳ сифатларининг юқоридаги тақсимланишидан фарқли равишда, Абул Муин Насафийнинг «Баҳр ал-

калом» асарида Аллоҳнинг сифатлари умумий тарзда икки турга: **зотий ва феълий сифатларга** бўлинган.

Агар Аллоҳ ўзи сифатланган сифатга зид бўлган сифат билан сифатланмаса, **зотий сифат** дейилган. Аллоҳнинг зотий сифатларига «*ҳаёт*», «*қудрат*», «*илм*», «*калом*», «*эшитиш ва кўриш*», «*машиат*» (хоҳлаш, ихтиёр қилиш) ва «*ирода*» сифатлари киради.

Ушбу сифатларни таҳлил қиладиган бўлсак, масалан, Аллоҳ ўзининг «*ҳаёт*» зотий сифати билан азалий ва боқий бўлган зот ҳисобланади. «Бақара» сураси, 255-оятда шундай хабар берилади:

 ... **لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ**

Маъноси: Аллоҳ – Ундан ўзга илоҳ йўқдир. (У) ҳамиша Барҳаёт ва абадий Турувчидир.

Масалан, Аллоҳнинг «калом» сифати ҳам қадимий ва боқий сифатларидан ҳисобланиб, унинг ушбу сифати Ўзининг бошқа махлуқотларининг гапириш сифатидан кескин фарқланади, деб ҳисобланади. Инсонлар тиллари ва лаблари билан гапиришга қодир бўлсалар, Аллоҳ бундай аъзоларга беҳожат зот ҳисобланади. Қуръоннинг «Ёсин» сураси, 82-ояти бунга далил бўлади:

 إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

Маъноси: Бирор нарса (яратиш)ни ирода қилганида, Унинг иши фақатгина: «Бўл!» – дейишидир. У (нарса) эса бўлур (вужудга келур).

Юқоридаги далиллар каби Аллоҳнинг «қудрат», «илм», «эшитиш ва кўриш», «машиат», «ирода» сифатлари ҳам Аллоҳнинг қадимий ва боқий сифатлари ҳисобланган ва Аллоҳ ушбу сифатларини амалга оширишда Ўзининг махлуқотларидан фарқ қилади. Масалан, Аллоҳ ўзининг «эшитиш ва кўриш» сифатлари билан барча товушлар, ҳарфлар, калималарни эшита олади ҳамда барча шакллар ва

рангларни Ўзининг азалий сифати билан кўра олади. Қуръоннинг «Шўро» сураси, 11-оятида Аллоҳ ушбу сифатлари билан Унга барча яратган махлуқотлари сира ўхшамаслигини таъкидлайди:

... لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ۖ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿١١﴾

Маъноси: ...Унинг мислидек (зотидек) бирор нарса йўқдир. У Эшитувчи ва Кўрувчидир.

Агар Аллоҳ Ўзи сифатланган сифатга зид бўлган сифат билан сифатланса, ушбу сифатлар **феълий сифатлар** дейилади. Масалан, «тирилтирувчи» ва «ўлдирувчи», «берувчи» ва «ман қилувчи» сифатлар каби. Феълий сифатларга «яратиш», «ризқ бериш», «неъмат бериш», «мағфират қилиш», «ҳидоят қилиш» каби сифатлар киради.

Абул Ҳасан Ашъарийнинг таъкидлашича, Аллоҳнинг куйидаги саккизта зотий сифатлари қадимийдир: «ҳаёт», «қудрат», «илм», «калом», «самъ», «басар», «ирода» ва «қадим». Аллоҳнинг зотий сифатларидан бошқа сифатлари «қудрат» ва «илм» сифатлари тақозо қилувчи сифатлар жумласига киради. Қудрат сифати таркибига кирувчи сифатлар феълий сифатлар бўлиб, уларнинг барчаси қадимий эмас. Ашъарийлар ва карромийлар айтади: «Аллоҳ таоло махлуқотларини яратмасидан олдин унинг «холиқ» деган сифати бўлмаган». Абул Муин Насафийнинг таъкидлашича, мотуридия эътиқоди бўйича Аллоҳнинг барча зотий ва феълий сифатлари азалийдир.

Насафий айтади: Агарда бизга, ушбу сифатларнинг қадимий ва азалий эканига далилингиз қани? – деб савол беришса, биз шундай деймиз: «Агар Аллоҳ азалдан «қодир» бўлмаган бўлса, қандай қилиб «қудрат» феълига эришишга қодир бўла олган ва «яратиш», «эшитиш», «кўриш» сифатларига ҳам қандай қодир бўлган?»

2. Арш масаласига онд қарашлар. Арш масаласида ҳам тарихда турли ақидавий ихтилофлар мавжуд бўлган. Хусусан, муътазилийлар, мушаббихалар, шиалар эътиқоди

бўйича Арш мулкдир, курсий эса қаламдир. Улар бунга «Бақара» сураси, 255-оятни далил келтирадилар:

... وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ ...

Маъноси: ...Унинг Курсийси осмонлар ва Ерни (ҳам) ўз ичига сиғдира олур... .

Аҳли сунна вал жамоанинг эътироф этишича, Аршнинг мулк бўлиши мумкин эмас. Бунга «Ҳоққа» сураси, 17-оятни далил келтирадилар:

... وَحَمِلُ عَرْشِ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ

Маъноси: ...Уларнинг устида Раббингиз Аршини у кунда саккиз (фаришта) кўтариб турур.

Ушбу оятдан кўриниб турибдики, агар Арш мулк бўлса, унинг кўтарилиб туришига муҳтожлиги бўлмас эди. Абул Муин Насафий «Баҳр ал-калом» асарида Расулulloҳ ﷺ дан қуйидаги ҳадисни келтиради: «Аллоҳ Аршни яратгандан сўнг фаришталарни яратди ва уларга Аршни кўтаришга буюрди. Фаришталар Аршни кўтаришга ожизлик қилдилар. Шунда Аллоҳ деди: «Мен фаришталарни саҳродаги қум зарралари ёки ёмғир томчилари каби кўп қилиб ятратганимда ҳам улар менинг кўмагимсиз Аршни кўтара олмас эдилар». Шунда фаришталар Аллоҳга илтижо қилиб ёрдам сўрадилар. Аллоҳдан уларга қайфияти номаълум, ташбиҳи йўқ бир нидо келди. Фаришталар, «Субҳаналлоҳ, валҳамду лиллаҳ, вала илаҳа иллаллоҳ, валлоҳу акбар, вала ҳавла, вала қуввата, илла биллаҳил алиййил азим», – деб дуо қилдилар ва Аршни кўтардилар. Арш уларнинг бошлари баробар кўтарилди». Мазкур фаришталар бу дунёда тўртта ва охиратда эса саккизтадир. Насафийнинг таъкидлашича, Аршни тўртта фаришта кўтариб турибди ва уларнинг ҳар бири алоҳида қиёфага эгадир.

Аҳли сунна вал жамоа Расулulloҳ ﷺ дан қуйидаги ҳа-

дисни далил келтиради: Ибн Аби Ҳотим Жобир ибн Абдуллоҳдан ривоят қилади: Расулуллоҳ ﷺ дедилар: «Аршни кўтариб турувчи фаришталар ҳақида баён қилиб беришимга изн берилди. Улар қулоқларининг пастки қисмидан то томоқларигача бўлган масофа бир қушнинг етти юз йил тинмай қанот кокиб учиб ўтган йўл миқдоричадир».

Насафийнинг таъкидлашича, Аллоҳ Аршни яратишидан ҳикмат нимада? – деган масала юзасидан ҳам турли қарашлар мавжуд бўлган. Баъзилар, бунда фаришталар дуосининг шубҳасиз ижобат бўлишидир, чунки улар айнан дуо орқалигина Аршни кўтаришга муяссар бўлдилар, деган фикрни билдирганлар.

Баъзилар эса, Арш фаришталарнинг кўзгуси бўлиб, улар ўша кўзгу орқали ер ва осмондаги жамики нарсаларни кўриб турадилар, деган фикрни билдирганлар.

Баъзиларнинг фикрича, Арш нурдан ясалган улкан «сарир»дир (ўрин, тўшак) ва Аллоҳ Арш устидадир, фаришталар эса, Аршни ўраб, кўтариб турувчидир. Ушбу фикрларига Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтирганлар:

وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ

وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٧٥﴾

Маъноси: (Эй, Муҳаммад!) Сиз (ўша кунда) фаришталар Арш атрофини ўраб олиб, Парвардигорларига ҳамд билан тасбеҳ айтаётганларини кўрасиз. (Зеро) уларнинг (пайғамбарлар ва умматларининг) ўрталарида ҳаққоний ҳукм қилинди ва «Ҳамд (барча) оламларнинг Парвардигори Аллоҳгадир!» дейилди («Зумар» сураси, 75-оят).

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ﴿٥﴾

Маъноси: У Арш узра «муставий» бўлмиш Раҳмондир («Тоҳо» сураси, 5-оят).

Баъзиларнинг эътироф этишича, Арш алвон (қизил) рангда товланиб турган ёқутдир. Бунга Қуръондан қуйидаги оятлар далил келтирилган:

رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ ... ﴿٦٠﴾

Маъноси: (У) даражаларни кўтарувчи ва Аршнинг (ҳам) соҳибидир («Ғофир» сураси, 15-оят).

مَنْ أَلَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ ﴿٦١﴾ نَعْرُجُ الْمَلَائِكَةَ وَالرُّوحَ إِلَيْهِ فِي

يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ ﴿٦٢﴾

Маъноси: Албатта, (у азоб) меърожлар эгаси (Аллоҳ)дандир. Фаришталар ва Рух (Жаброил) миқдори (масофаси) эллик минг йилга тенг (бўлган) бир кунда (қиёмат кунида) Унинг ҳузурига кўтарилурлар («Маориж» сураси, 3,4-оятлар).

Ибн Касир ушбу оятларни қуйидагича тафсир қилган: Арш алвон рангли ёқут бўлиб икки четининг узунлиги эллик минг йиллик пиёда босиб ўтилган масофа кабидир ва баландлиги етти қават осмондан юқори бўлиб, ердан эллик минг йиллик пиёда босиб ўтилган масофа баландлигидадир.

Баъзиларнинг эътиқоди бўйича Аллоҳ бир маконда эмас, балки барча жойдадир. Чунки Аллоҳ Ўз зоти билан маконга муҳтож эмасдир. Бунга Қуръондан қуйидаги оятлар далил келтирилган:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ

مِنْ نَّجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَى

مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا

يَوْمَ الْقِيَمَةِ ۚ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٦٣﴾

Маъноси: Аллоҳ осмондаги ва Ердаги бор нарсаларни билишини кўрмадингизми?! Уч кишининг ўзаро шивирлашиб гаплашиши бўлса, албатта, уларнинг тўртинчиси Удир. Беш кишининг ҳам, албатта, олтинчиси Удир. Бундан оз бўладими ё кўп бўладими, қаерда бўлсалар ҳам, албатта, У улар билан биргадир. Сўнгра қиёмат куни уларга қилган амалларининг хабарини берур. Албатта, Аллоҳ барча нарсани билувчидир («Мужодала» сураси, 7-оят).

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَخُنْ أَقْرَبُ

إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ﴿٧﴾

Маъноси: Инсонни (Биз) яратганмиз, (демак,) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз («Қоф» сураси, 16-оят).

وَخُنْ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ ﴿٨٥﴾

Маъноси: Биз унга сизлардан кўра яқинроқдирмиз, лекин сизлар (буни) кўрмассиз («Воқеа» сураси, 85-оят).

وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌُ وَهُوَ الْحَكِيمُ

الْعَلِيمُ ﴿٨٤﴾

Маъноси: У (Аллоҳ) осмонда ҳам илоҳ, ерда ҳам илоҳдир. У Ҳикматли ва Илмли (зот)дир («Зухруф» сураси, 84-оят).

Шунингдек, араб файласуфлари Аршни фалак деб эътироф этганлар. Лекин аҳли сунна вал жамоа фикрича, Арш олам учун гўё кубба сингаридир. У ҳам инсонлар каби махлуқдир. Арш эгаси – Аллоҳ ҳеч қандай кайфиятсиз Арш устидадир деб, эътиқод қилинади. Бунга Қуръондан ушбу оят далил келтирилган:

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ
ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَىٰ اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ
وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ۗ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ ۗ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ
الْعَالَمِينَ ﴿٥٤﴾

Маъноси: *Дарҳақиқат, Раббингиз осмонлару Ерни олти кунда яратган, сўнгра Ариш ўзра «муставий» бўлган, кунга тунни қоплайдиган – уни (яъни кунни тун) шитоб билан қувади – қуёш, ой, юлдузларни Ўз амрига мусаххар (муте) қилиб қўйган Аллоҳдир. Огоҳ бўлингизки, яратиш ва буюриш Унга хосдир. Оламларнинг Рабби бўлмиш Аллоҳ баракотлидир («Аъроф» сураси, 54-оят).*

«Иставо алал ариш» оятини аввалги (илк ислом уламулари) олимлар таъвил қилмаганлар. Бу ҳақда улар «иставо» калимасининг маъноси аниқ, лекин кайфияти ноаниқдир, деган фикрда бўлганлар. Лекин кейинги асрларда Абул Ҳасан Ашъарий, Абу Мансур Мотуридий каби мутакаллимлар муътазилия ва мушаббиха оқимларининг ақидавий қарашларига раддия сифатида «иставо» оятини «қувват ва қудрат ила эга бўлмоқ», деб таъвил қилганлар.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. Аллоҳнинг зотий ва феълий сифатлари ҳақида маълумот беринг.
2. Аллоҳнинг исмлари ҳақида маълумот беринг.
3. Мутакаллимлар томонидан Аллоҳнинг сифатлари умумий неча қисмга тақсимланган?
4. Ариш борасида уламолар томонидан айтилган фикрларни мисол келтиринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. «Ал-Фихқ ал-акбар» рисоласи матни.
2. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
3. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.
4. Мулло Али ал-Қорий ал-Ҳанафий ал-Имом. Шарҳ китоб ал-фикҳ ал-акбар лил Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ал-Куфий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. – 336 б.
5. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Бахр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
6. Солими, Абу Шакур. Ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид. – Самарқанд: Демурф матбааси. 1908.
7. Тафтазоний, Саъдуддин ибн Умар. Шарҳ ат-талвиҳ ала ат-тавдиҳ (лил имом ал-қоди садр аш-шариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий ал-Бухорий ал-Ҳанафий). – Ж. 2. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996. – 432 б.
8. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

3.9. ТАКЛИФ ВА ТОАТ МАСАЛАСИ

РЕЖА:

1. Таклиф масаласида ақидавий ихтилофлар.

2. Таклиф ва иститоат турлари.

Таянч иборалар:

<i>тоат,</i>	<i>таклиф,</i>	<i>тоқат,</i>
<i>иститоат,</i>	<i>қувват,</i>	<i>қудрат,</i>
<i>мукаллаф,</i>	<i>лозим,</i>	<i>вожиб,</i>
<i>жсоиз,</i>	<i>феъл,</i>	<i>ҳолат,</i>
<i>таклифий қудрат,</i>	<i>тавфиқий қудрат,</i>	<i>зод ва роҳила.</i>

1. Таклиф масаласида ақидавий ихтилофлар. «Таклиф» сўзи ўзбек тили истилоҳида енгилроқ маънода, яъни

бирор тадбир ёки байрамга таклиф қилиниш маъносида қўлланилади. Лекин «таклиф» сўзининг араб тилидан сўзма-сўз таржимаси бирон кишига қандайдир вазифа ёки ишни юклаш, мажбурлаш маъносини англатади. Шу нуқтаи назардан, ақоид илмида «таклиф» сўзи Аллоҳнинг ўз бандасига пайғамбари орқали юборган ҳукмларининг бажарилиши тушунилади. «Таклиф»ни олган инсон «мукаллаф» (мажбур, бажарувчи) ҳисобланади.

Аҳли сунна вал жамоа, хусусан, ҳанафий-мотуридия эътиқоди бўйича Аллоҳ ўз бандасига унинг тоқатидан юқори нарсани «таклиф» қилмаган, яъни мажбурламаган. Жабарийлар эътиқоди бўйича эса, бу нарса жоиздир. Улар ушбу ақидаларига қуйидаги оят ва ҳадисларни далил қилиб келтирадилар:

وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ... ﴿١٢٩﴾

Маъноси: *Ҳар қанча истасангиз ҳам хотинларингиз ўртасида адолатли (ҳаммасига бир хил муносабатда) бўла олмайсиз...* («Нисо» сураси, 129-оят).

Уларнинг ақидасига кўра, мазкур оятда инсонлар адолатга қодир эмаслиги хабар берилмоқда. «Наҳл» сураси, 90-оятда эса, Аллоҳ инсонларни адолат қилишга буюрмоқда, яъни «Нисо» сурасининг 129-оятига кўра адолат қилиш тоқатдан юқори эканлигини баён қилмоқда ва «Наҳл» сурасининг 90-ояти орқали ушбу тоқатдан юқори ишга буюрмоқда:

﴿٩٠﴾ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَنِ وَإِيتَايَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ

عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ ۚ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٩١﴾

Маъноси: *Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилик қилишга буюради ҳамда бузуқчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтаради. Эслатма олурсиз, деб (У) сизларга (доимо) насиҳат қилур.*

Жабарийлар яна «Оли Имрон» сураси, 102-оятни далил келтирадилар:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ... ﴿١٠٢﴾

Маъноси: Эй, имон келтирганлар! Аллоҳдан чинакам қўрқув билан қўрқингиз... .

Маълумки, «Оли Имрон» сурасининг 102-ояти кейинчалик «Тағобун» сурасининг қуйидаги 16-ояти билан мансوخ бўлган:

فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ ... ﴿١٦﴾

Маъноси: Бас, тоқатингиз етганича Аллоҳга тақвода бўлингиз... .

Жабарийларнинг фикрига кўра, «Оли Имрон» сурасининг 102-ояти мансوخ бўлишидан олдин бандаларнинг Аллоҳдан ҳақиқий тақво қилиши тоқатдан юқори иш бўлган. Шунингдек, «Бақара» сураси, 286-оятида Расулulloҳ ﷺ номидан хабар бериб айтилади:

رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ... ﴿٢٨٦﴾

Маъноси: ...Эй, Раббимиз, тоқатимиз етмайдиган нарсани бизга юклаб ташлама!... .

Жабарийларнинг эътироф этишича, агар тоқатдан юқори нарсага тақлиф қилиш жоиз бўлмаганида, Расулulloҳ ﷺ нинг бундай дуо қилишлари мантиқан тўғри бўлмас эди. Демак, Расулulloҳ ﷺ нинг бундай дуо қилишларидан, Аллоҳнинг ўз бандасига тоқатидан юқори нарсани тақлиф қилиши мумкин бўлади.

Қуръонда айтилишича, Аллоҳ ўз фаришталарига қуйидагича хитоб қилган:

فَقَالَ أَنِغُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ... ﴿٢٠﴾

Маъноси: ...Сўнгра уларни фаришталарга (бирма-бир)

қўрсатиб деди: *«Агар (эътирозингизда) ростгўй бўлсангиз, ана у нарсаларни номлари билан Менга айтиб берингиз!»* («Бақара» сураси, 31-оят).

Ваҳоланки, фаришталар уларнинг исмларини айтишга ожиз эдилар. Жабарийлар юқоридаги далиллар орқали, тоқатдан юқори ишга таклиф қилиш мумкин, деган ақидани илгари сурганлар.

Мотуридия уламолари жабарийларнинг юқорида келтирган далилларига қуйидагича жавоб берганлар:

«Нисо» сураси, 129-оятида *(Оят маъноси: Ҳар қанча истасангиз ҳам хотинларингиз ўртасида адолатли (ҳаммасига бир хил муносабатда) бўла олмайсиз...)* аслида қувват жиҳатидан қодирлик назарда тутилмаган, балки аёлларга нафақа қилиш ва бир хил муомала қилиш жиҳатидан қодир бўлиш назарда тутилган. Чунки кишида одатда ўз аёллари ўртасида тенг мувофиқлик қилиши ва маслаҳат қилиши имкони бўлмайди, аммо қувват жиҳатидан қодирлик имкони мавжуд бўлиши мумкин.

Аллоҳ «Наҳл» сураси, 90-оятда *(Оят маъноси: Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилик қилишга буюради ҳамда бузуқчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтаради. Эслатма олурсиз, деб (У) сизларга (доимо) насиҳат қилур.)* аслида зулмнинг зидди бўлган адолатни ирода қилган ва бу нарсага банданинг қодир бўлиши ҳақиқатдир.

«Оли Имрон» сураси, 102-оятида *(Оят маъноси: Эй, имон келтирганлар! Аллоҳдан чинакам қўрқув билан қўрқингиз...)* тоқат кўтарадиган ишга таклиф қилинган, чунки пайғамбарлар ва авлиёлар Аллоҳдан ҳақиқий тақво қилганлар. Шунинг учун бу оятдаги хитоб пайғамбарлар ва авлиёларга тегишлидир.

«Тағобун» сурасининг 16-ояти эса *(Оят маъноси: Бас, тоқатингиз етганича Аллоҳга тақвода бўлингиз,...)* оммага тегишлидир.

«Бақара» сураси, 286-оятида *(Оят маъноси: ...Эй, Раб-*

бимиз, тоқатимиз етмайдиган нарсани бизга юклаб ташлама...) олдинги умматларга бўлгани каби машаққатли амалнинг доимийлигидан паноҳ назарда тутилган, чунки Аллоҳ олдинги умматларга ҳам тоқатдан юқори ишларни юкламаган.

«Бақара» сураси, 31-ояти (*Оят маъноси: ...Сўнгра уларни фаришталарга (бирма-бир) кўрсатиб деди: «Агар (эътирозингизда) ростгўй бўлсангиз, ана у нарсаларни номлари билан Менга айтиб берингиз!»*) аслида фаришталар учун таклиф эмас. Чунки агар таклиф қилинган иш тарк қилинса жазо вожиб бўлиб қолади. Бу оятдан мурод эса, Аллоҳнинг ўз фаришталарига ожиз эканликларини билдириб қўйиши бўлган.

Мотуридия олими Абул Муин Насафий «Бақара» сураси 286-оятни далил келтирган:

 لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ...

Маъноси: Аллоҳ ҳеч бир жонга тоқатидан ташқари нарсани таклиф этмайди... .

Насафийнинг таъкидлашича, ушбу оятда ҳар бир нафсининг ўз тоқатидан паст бўлган ишга таклиф қилиниши баён қилинмоқда.

Расулуллоҳ дан ривоят қилинади: «Аллоҳ таоло ўз бандаларига тоқати етадиган (амаллар)ни жорий қилган, тоқатларидан ташқари (амал)ларни жорий қилмаган».

Мотуридия олими Абу Шакур Солимиийнинг таъкидлашича, таклифдан мақсад, таклиф қилинган ишни бажаришдир. Қачонки таклиф қилинган ишга тоқат етмаса, таклиф бефойда бўлади. Шунинг учун қачон таклифга тоқат топилса, шунда таклиф саҳиҳ бўлади, аксинча саҳиҳ бўлмайди.

2. Таклиф ва иститоат турлари. Калом илмига мувофиқ таклиф икки тур бўлади:

1. *Лозим ва вожиб қилиш таклифи.*

2. Бажариш ва вужудга келтириш таклифи.

Таклиф қилинадиган нарсалар ҳам бир неча қисм бўлади:

- 1. Тоқатдан юқори.*
- 2. Тоқат етадиган.*
- 3. Бажаришнинг имкони йўқ.*
- 4. Бажариш маҳол.*
- 5. Бажариш жоиз эмас.*

Тоқатдан юқори бўлган таклиф шундай бўладики, одатда бир жинсдан бўлган мукаллафларнинг бирон-тасининг тоқати етмайди, балки одатда бошқа жинсдан бўлган баъзи мукаллафларнинг тоқати етади. Масалан, фаришталар ва жинлар каби Маккага ёки Мисрга бир кунда сувнинг устида ёки ҳавода юриб боришга одатда биронта инсоннинг тоқати етмайди. Аммо ақоид илмида одатга ҳилоф равишда баъзи инсонлар бу ишни бажара олишлари мумкин ҳисобланади. Бундай ҳодисалар инсонлар орасида нодир, ғайриоддий бўлгани учун «каромат» ёки «мўъжиза» деб аталади. Бу нарсага одатда фаришталар, жинлар ва шайтонларнинг тоқати етади. Одамзодни сув устида юришга ёки ҳавода учиб таклиф қилиш жоиз эмас. Бу ишга одатда биронта одамзод қодир эмас ва натижада фойда ҳам зоҳир бўлмайди. Шунинг учун ушбу ишга одамзод лозим ва вожиб қилиш жиҳатидан ҳам, бажариш ва вужудга келтириш жиҳатидан ҳам таклиф қилинмайди.

Тоқат етадиган нарсага таклиф қилиш эса, бунда инсон бирон нарса қилишга таклиф қилинади, лекин бу ишга муайян бир шахснинг тоқати етмайди, балки одатда унинг жинсидан бўлган бошқасининг тоқати етиши мумкин. Бу ерда энди лозим қилиш ва вожиб қилиш таклифи жоиз бўлади. Масалан, касал ёки кексайиб қолган кишининг рўза тутишга ва ҳажга боришга тоқати етмайди. Бундай инсонларга ҳаёти хавф остида қолиши гумон бўлгани учун рўза ва ҳажнинг адосига таклиф қилиш жоиз бўлмайди.

Абу Ҳанифанинг таъкидлашича, банда маъсиятга қодир

бўлиш билан бир қаторда, Аллоҳга итоат қилишга ҳам қодирдир. Аллоҳ бандага маъсият қилиш учун эмас, итоат қилиш учун берган қодирлик салоҳиятини гуноҳга сарф қилгани учун банда айбдор ҳисобланади.

Қадарийлар, муътазилийлар, жаҳмийлар, рофизийлар ва карромийларнинг таъкидлашича, феълларга бўлган қудрат бандада шу феълларни бажаришдан олдин мавжуддир. Банда Аллоҳ тақдир қилиб қўйганидан олдин ўз нафси учун касб қилишга қодир. Шунинг учун банда яхши ёки ёмон феълларининг холиқидир (яратувчисидир).

Қадарийларга тескари эътиқодда бўлган жабарийларнинг таъкидлашича, бандада феъл ҳам, феълга қудрат ҳам йўқ. У яхши ёки ёмон феъл бўладими, барчасини қилишга мажбурдир. Шунинг учун кофир ўз қуфрида узрлидир. Бандадаги ҳаракат дарахт баргининг шамолдаги ҳаракатига ўхшайди. Айрим жабарийларнинг таъкидлашича, феъл банда билан унинг Холиқи ўртасида мавқуфдир. Банданинг феъли Аллоҳдан ёки бандадан экани номаълумдир.

Аҳли сунна вал жамоанинг фикрига кўра, банда ўз феълига қодир, қодирлиги банданинг ўзи билан эмас, балки мана шу ҳолатда Аллоҳнинг яратиши билан бандада ҳосил бўладиган қувват орқали бўлади.

Иститоат (қудрат, имконият) уч турга бўлинади:

1. Молларга бўлган имконият ва қудрат. Бунга ҳаж пайтида зод ва роҳилага (ҳажга бориш учун зарур бўлган нарсалар) қодир бўлишни мисол келтириш мумкин.

2. Феълларга бўлган қудрат. Бунга амалларга яроқли бўлган соғлом аъзоларнинг бўлиши назарда тутилган.

3. Ҳолатларга бўлган қудрат. Бу бирон амални бажаришга бўлган қудрат ва қувватдир. Бу қудрат феълдан олдин ва кейин бўлиши жоиз эмас, балки биргаликда содир бўлади.

Муътазилийлар, банданинг феълга қудрати бор, деган ақидасига қуйидаги оятларни далил келтирадилар:

﴿٢٨٦﴾ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ...

Маъноси: Аллоҳ ҳеч бир жонга тоқатидан ташқари нарсани таклиф этмайди... («Бақара» сураси, 286-оят).

Муътазилийларнинг таъкидлашича, Аллоҳ ушбу оятда банданинг феълга қудрати борлигини хабар бермоқда, яъни банда тоқатидан ортиқ нарсага мукаллаф бўлмаслиги – унинг ўз амалларини ўзи яратишидир.

﴿٩٧﴾ ... وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ...

Маъноси: Йўлга қодир бўлган одамлар зиммасида Аллоҳ учун Байтни ҳаж қилиш (фарзи) бордир... («Оли Имрон» сураси, 97-оят).

Муътазилийларнинг таъкидлашича, Аллоҳ ушбу оятда бандаларга хитоб қилиб намоз ўқишга, ҳаж қилишга ва бошқа амалларга буюрмоқда. Агар бандага хитоб юзланётган вақтда бандада қудрат ва имконият бўлмаса, бу хитоб саҳиҳ бўлмайди.

Муътазилийларнинг юқоридаги келтирган ҳужжатларига аҳли сунна вал жамоа уламолари қуйидагича жавоб берганлар:

«Бақара» сураси, 286-ояти (*Оят маъноси: Аллоҳ ҳеч бир жонга тоқатидан ташқари нарсани таклиф этмайди...* .) аслида аёлларнинг нафақаси ҳақида нозил бўлган.

«Оли Имрон» сураси, 97-оятидаги (*Оят маъноси: ...Йўлга қодир бўлган одамлар зиммасида Аллоҳ учун Байтни ҳаж қилиш (фарзи) бордир...* .) «иститоат» калима-

сини Расулulloҳ ﷺ зод ва роҳила деб тафсир қилганлар. Аллоҳ намозга буюрганида банда бунга қодир бўлиши вожиб бўлади, лекин бу ўринда таклиф учун бўлган қудрат, яъни аъзоларнинг саломатлиги зарурдир. Чунки таклиф аъзолар қудрати билан бўлади. Феълни бажариш қудрат ва қувват билан бўлади ва ушбу қудрат ва қувват феълни касб қилаётган ва киришаётган вақтда пайдо бўлади.

Аҳли сунна вал жамоанинг эътиқодига кўра, бандаларнинг феъллари махлуқдир. Улар «Соффот» сураси, 96-оятни далил келтирганлар:

وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾

Ушбу оятнинг асида луғавий маъноси куйидагича: «Аллоҳ сизларни ва қилаётган нарсаларингизни билгувчидир». Лекин ушбу оятнинг тафсирига кўра маъноси куйидагича: «*Ҳолбуки, сизларни ҳам, сигинаётган бутларингизни ҳам Аллоҳ яратган-ку?!*»

Мотуридия олими Абу Шакур Солимиёнинг таъкидлашича, аҳли сунна вал жамоа баъзи уламолари феълга бўлган қудратни икки турга ажратганлар: 1. Таклифий. 2. Тавфиқий.

Таклифий қудрат деганда, феълни бажаришга салоҳиятли бўлган соғлом аъзолар тушунилади. Бу қудрат бандада феъллардан олдин мавжуддир. Тавфиқий қудрат деганда, феълни адо қилаётгандаги қудрат тушунилади. Бу қудрат бандада феълни адо қилаётган чоғида пайдо бўлади.

Ўтилган мавзу бўйича саволлар:

1. *Жабарийларнинг тоат ва таклиф масаласидаги ақидалари қандай бўлган?*
2. *Аҳли сунна вал жамоанинг тоат ва таклиф масаласига оид қарашларини гапириб беринг.*
3. *Калом илмида таклиф неча турга бўлинган?*
4. *Калом илмида иститоат неча турга бўлинган?*
5. *Аҳли сунна вал жамоа ақидасида феълга бўлган қудрат неча турга бўлинган?*

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. «Ал-Фихр ал-акбар» рисоласи матни.
2. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2007. – 699 б.

3. Мулло Али ал-Қорий ал-Ҳанафий ал-Имом. Шарҳ китоб ал-фикҳ ал-акбар лил Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ал-Куфий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. – 336 б.
4. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
5. Солими, Абу Шакур. Ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид. – Самарқанд: Демурф матбааси. 1908.
6. Тафтазоний, Саъдуддин ибн Умар. Шарҳ ат-талвиҳ ала ат-тавдиҳ (лил имом ал-қоди садр аш-шариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий ал-Бухорий ал-Ҳанафий). – Ж. 2. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996. – 432 б.
7. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Абу Азба Ҳасан ибн Абдилмуҳсин. Ар-Равдат ал-баҳия фима байнал ашайра вал мотуридия / Али Фарид Даҳруж нашрга тайёрлаган. – Байрут: Дор сабил ал-иршод, 1996. – 204 б.
3. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. «Ал-Фихқ ал-акбар» рисоласи матни.
4. Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – 179 б.
5. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва таквиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
6. Ашъарий, Абул Ҳасан Али ибн Исмоил. Ал-Ибона ан усул ад-диёна / Аббос Саббоғ нашрга тайёрлаган. – Байрут: Дор ан-нафоис нашриёти. 1994. – 183 б.
7. Ашъарий, Абул Ҳасан Али ибн Исмоил. Ал-Лумаъ / Р. Мк. Картий нашрга тайёрлаган. – Байрут: 1953. – 467 б.
8. Ашъарий, Абул Ҳасан Али ибн Исмоил. Мақолот ал-исломийин ва ихтилоф ал-мусоллин / Х. Питер нашрга тайёрлаган. – Wiesbaden: 1963. – 358 б.
9. Ибн Асокир. Табйин казиб ал-муфтарий фи мо нусиба илал Имом Абил Ҳасан ал-Ашъарий. – Дамашқ, 1947. – 672 б.
10. Имом Таҳовий. Ақоид. Абдулазиз Мансур таржимаси. – Т.: Мерос, 1992. – 56 б.
11. Калнабавий, Исмоил ибн Мустафо ибн Маҳмуд Абул Фазл. Хошия ало шарҳ ад-Даввоний лил ақоид ал-аздия / Аҳмад Рафъат ибн Усмон Ҳилмий нашри. Тошбосма. – Истамбул: Аҳмад Ҳассон босмахонаси, 1905. – 297 в.
12. Ломиший, Абус Сано Маҳмуд ибн Зайд ал-Ҳанафий. Китоб ат-тамҳид ли кавоид ат-тавҳид / Абдулмажид ат-Туркий нашрга тайёрлаган. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-исломий, 1995. – 258 б.
13. Мансуров А. Ақоид матнлари. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – 56 б.
14. Мотуридий, Абу Мансур. Китоб ат-тавҳид / Фатҳуллоҳ Хулайф нашрга тайёрлаган. – Истанбул: ал-Мактаба ал-исломия, 1979. – 408 б.
15. Мулло Али ал-Қорий ал-Ҳанафий ал-Имом. Шарҳ китоб ал-фикҳ ал-акбар лил Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ал-Куфий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. – 336 б.

16. Мулло Али ал-Қорий ал-Ҳанафий ал-Имом. Мирқот ал-мафотих. – Байрут: Дор ал-фикр, 1994.
17. Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Ҳомиш. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самийй, 2007. – 699 б.
18. Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ибн ал-Фурак. Мақолат аш-Шайх Абил Ҳасан ал-Ашъарий. Аҳмад Абдурахим ас-Сойиҳ нашри. – Қоҳира: Мактаба ас-сақофа ад-диния, 2006. – 360 б.
19. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – 579 б.
20. Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннахр шаҳарлари ҳаётида тугган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): Тар. фан. док. дис... автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.
21. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин: 2 жилдли / К. Салома нашри. – Дамашк: 1990-1993. – 1011 б.
22. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Баҳр ал-калом. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005. – 213 б.
23. Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Ат-Тамҳид ли қаваид ат-тавҳид / Жийбуллоҳ Ҳасан Аҳмад нашрга тайёрлаган. – Миср: Дор ат-тибоа ал-Муҳаммадия, 1986. – 428 б.
24. Насафий, Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад. Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд / Юсуф ал-Ҳодий нашрга тайёрлаган. – Техрон: Ойнаи мерос, 1999. – 877 б.
25. Окилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
26. Паздавӣ, Абул Йӯср Муҳаммад. Китоб усул ад-дин / Х.Питер нашрга тайёрлаган. – Қоҳира: Дор ихйо ал-кутуб ал-арабия, 1963. – 475 б.
27. Раҳимджанов Д. VIII-XII асрларда Самарқандда ҳадис илми тараққиёти (Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи маърифат уламо Самарқанд» асари асосида): Тар. фан. номз. дис... автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 26 б.
28. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафий. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010. – 39 б.
29. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.
30. Самарқандий, Абу Муқотил. Китоб ал-олим вал мутааллим / Абдулвахҳоб ал-Ҳиндий нашрга тайёрлаган. – Ҳалаб: 1972. – 32 б.
31. Собунӣ, Нурулдин Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Аби Бакр. Ал-Бидоя фи усул ад-дин / Бакр Тўпалўғли нашрга тайёрлаган. – Анкара: 1995. – 143 б.

32. СолимиЙ, Абу Шакур. Ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид. –Самарқанд: Демурф матбааси. 1908.
33. Тафтазоний, Саъдуддин ибн Умар. Шарҳ ат-талвих ала ат- тавдих (лил имом ал-қоди садр аш-шариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд ал-Маҳбубий ал-Бухорий ал-Ҳанафий). – Ж. 2. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996. – 432 б.
34. Уватов У. Абул Муин ан-Насафий ҳаёти ва мероси. – Т.: Маънавият, 2003. – 36 б.
35. Шахристоний, Абул Фатҳ. Ал-Милал ван ниҳал: 2 жилдли / Муҳаммад Абдулқодир ал-Фозилий нашри. – Дамашқ: ал-Мактаба ал-асрия, 2000. – 478 б.
36. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур; таҳрир ҳайъати: Усмонхон Алимов, Раҳматуллоҳ қори Обидов, Н.Иброҳимов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: М.Аҳмаджонов. – Т.: «Тошкент ислом университети», 2009. – 624 б.

Чет тилларидаги адабиётлар:

37. Atay H. Ebu'l-Mu'in Nesefti ve Tebsireti'l-edille. «Табсират ал-адилла» нашрининг кириш қисмига ёзилган мақола. – Ankara: Diyanet işleri başkanlığı yayınları, 1993. – Б. 5-77.
38. Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – 216 б.
39. Kavakci Yusuf Ziya. XI ve XII asırlarda Karahaniylar davrinde Mavara' al-Nahr İslam Nukukçilari. – Ankara: 1976. – 322 б.
40. Topaloğlu B. Nûreddin es-Sâbûnî. Mâtürîdiyye Akâidi. Dr. Bekir Topaloğlu tercime ve neshri. – Ankara: 1998. – 215 б.
41. Özervarli M. S. Mâtürîdî kelâm ekolü ve başlıca temsilcileri // Üsküdar. – İstanbul: 2000. – Б. 1-10.
42. Yazicioğlu M S. Mâtürîdî ve Neseftiye gore insane hürriyeti kavrami. M. E. B. Yayinlari. – Istanbul: 1992. – 144 б.
43. Allard M. Le problème des attributs divins dans la doctrine d'al-Aš'arî et de ses premiers grands disciples. – Beyrut: 1965. – 632 б.
44. Баҳадиров Р. Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. – Т.: Академия, 2000. – 241 б.
45. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: T. I-II. – Weimar-Berlin: 1898.
46. van Ess J. The Logical Structure of Islamic Theology // Logic in Classical Culture / Edited by G.E. von Grunebaum. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1970. – Б. 21-50.

47. Götz M. Māturīdī und sein Kitāb Ta'wīlāt al-Qur'ān // Der Islam. – 1965. – № 41. – 79 б.
48. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 315 б.
49. Madelung W. The Spread of Māturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – Б. 109-168.
50. Madelung W. Abu l-Mu'īn al-Nasafī and Ash'arī Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – Б. 318-330.
51. Madelung W. The Early Murji'a in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam. – 1982. – № 59. – Б. 32-39.
52. Прозоров С.М. Классическое исламоведение (Введение в исламоведение): Программа спецкурса лекции для студентов. – СПб., 2009. – 96 с.
53. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М., ИФВЛ, 2004.
54. Radtke B. Theologen und Mystiker in Hurāsān und Transoxanien // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – 1986. – № 136. – Б. 536-569.
55. Rudolph U. Al-Māturīdī und die sunnitische Theologie in Samarkand. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997. – 396 б.
56. Sezgin Fuat. Geschichte des arabischen Schrifttums: T. I. – Leiden: 1967. – Б. 353.
57. Schacht J. An Early Murci'ite Treatise: The Kitāb al-Ālim wa-l-muta'lim // Oriens. – 1964. – № 17. – Б. 96-117.
58. Schacht J. Theology and Law in Islam / Ed. G. E. von Grunebaum. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971. – Б. 1-46.
59. Хрестоматия по исламу. Сост. и отв. редактор С.М.Прозоров. М., ИФВЛ, 1994 (Раздел IV. Догматика. Идеиные расхождение в исламе).

Интернет сайтларидан олинган манбалар:

60. Айдын Али-заде. Матуридизм в ортодоксальном исламском мировоззрении // www.aboutislam.ws .
61. Айдын Али-заде. Ашаризм в ортодоксальном исламском мировоззрении // www.aboutislam.ws .
62. http://sadaka.ucoz.ru/Knigi/akida/06_al_ibana.doc .

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
 БИРИНЧИ БОБ: КАЛОМ ИЛМИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА МОВАРОУННАХРГА КИРИБ КЕЛИШ ТАРИХИ	 7
1.1 Саҳобалар даврида калом илми ва кейинги даврдаги ривож	7
1.2 Калом илмининг Мовароуннахрга кириб келиш тарихи	14
1.3 Абу Мансур Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти	19
 ИККИНЧИ БОБ: АҚИДАВИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ОҚИМЛАР	 34
2.1. Муътазилия таълимоти тарихи	34
2.2. Абул Ҳасан Ашъарий илмий мероси ва ашъария таълимоти	55
2.3. Қадария, жабария ва мушаббиха оқимлари	61
2.4. Муржиия таълимоти тарихи	68
 УЧИНЧИ БОБ: АҚИДАВИЙ МАВЗУЛАР ТАВСИФИ	 77
3.1. Имон масаласи	77
3.2. Ризқ масаласи	89
3.3. Шафоат масаласи	95

3.4. Каромат ва мўъжиза масаласи	101
3.5. Башариятнинг ислом фитратида дунёга келиши ҳақидаги фикрлар	107
3.6. Ақл масаласи	113
3.7. Калом илмида эсхатологик қарашлар	119
3.8. Аллоҳнинг зоти, сифатлари ва Арш масаласи	129
3.9. Таклиф ва тоат масаласи	139
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	149

Маълумотларни қайд этиш үчун

Маълумотларни қайд этиш үчун

Маълумотларни қайд этиш үчун

Маълумотларни қайд этиш үчун

Маълумотларни қайд этиш үчун

Тузувчи: тарих фанлари номзоди

САЙИДМУХТОР ОҚИЛОВ

**КАЛОМ ИЛМИ
(АҚОИД)**

Ўқув қўлланма

Мухаррирлар: *Дурбек Раҳимжонов,
Сарвар Очилов*

Мусаҳҳих Умида Инсонбоева

Рассом дизайнер *Иззатилла Нуриллаев*

Техник муҳаррир *Шухрат Ҳасанов*

Босишга рухсат этилди 31.05.2011

Босмахонага топширилди 10.08.2011

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Шартли б.т. 10 . Нашр т. 9,26

Адади 1 200 дона. Буюртма № 93

Баҳоси шартнома асосида

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси
босмахонасида чоп этилди.

100011, Тошкент ш., А.Қодирий кўчаси, 11 уй.